

Linas Jašinauskas

KULTŪRINIO GYVENIMO ŽLUGDYMAS IR TURTO KONFISKAVIMAS

Įvadas

Nacių okupacija Lietuvoje 1941-1944 m. yra sulaukusi didelio tyrinėtojų dėmesio ir tai visai suprantama, nes tuo metu krašte vyko ne tik svarbūs Lietuvos, bet ir pasaulio istorijos įvykiai. Netgi šiandien daugelis Lietuvos bei pasaulio istorikų iš naujo imasi nagrinėti bei vertinti šią, nors ir netolimą laiko požiūriu, Lietuvos praeitį. Pažvelgus į šiai temai skirtą istoriografiją, tenka pastebėti, jog iki šiol tyrinėtojai savo darbuose yra mažai vietos skyrę aptarti tuo metu Lietuvos švietimo ir kultūros padėčiai. Knygose bei publikacijose apie 1941-1944 metų Lietuvą dažniausiai tik fragmentiškai yra aptariama nacių kultūrinė politika ir jos pasekmės krašto gyventojams. Dėl šios susiklosčiusios istoriografijoje situacijos vargu ar galima pilnai suvokti ir įvertinti nacių okupacijos metais Lietuvoje vykusius sudėtingus ir netgi dabar sunkiai paaiškinamus įvykius bei reiškinius. Tuo metu Lietuvos kultūrinio gyvenimo nušvietimas turėtų padėti tyrinėtojams ir visuomenei labiau suvokti nacių politikos ypatumus mūsų krašte bei į okupacijos gniaužtus patekusių gyventojų pastangas išsaugoti savo kultūrinę bei politinę savimonę. Šiuo darbu siekiama labiau paliesti tik kai kuriuos Lietuvos kultūrinio gyvenimo 1941-1944 m. aspektus. Pirmiausiai bus siekiama nušviesti nacių vykdoma Lietuvoje kultūrinio gyvenimo žlugdymo politiką ir su tuo glaudžiai susijusį turto konfiskavimą. Antra, įvertinti nacių kultūrinės politikos poveikį krašte veikiančioms kultūros ir švietimo įstaigoms.

Sovietinės okupacijos metais ši tematika kiek plačiau buvo nagrinėta tik kai kurių autorių. Nacių okupacijos padarytus nuostolius Lietuvos švietimui bei kultūrai 1962 m. glaustai aptarė A. Bendžius straipsnyje „Masinio kultūros – švietimo darbo organizavimas Tarybų Lietuvoje 1944-1950 m.“¹. Lietuvos mokyklų veiklos sąlygas 1941-1944 m. bei nacių siekius įtraukti krašto mokinius į karą nušvietė A. Endzinas publikacijoje „Švietimas po hitlerininkų padu“². Kiek plačiau nacių kultūrinę politiką nagrinėjo A. Bulovas 1969 m. išleistame darbe „Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas“. Autorius didžiausią dėmesį skyrė Lietuvos bendrojo lavinimo ir aukštųjų mokyklų padėčiai nacių okupacijos metais. Knygoje aprašomi okupacinės valdžios vykdomi pertvarkymai Lietuvos švietimo srityje bei atskleidžiami nacių siekiai panaudoti Lietuvos mokyklas propagandos skendimui bei vedamo karo su Sovietų Sąjunga tikslams. Taip pat autorius aptaria nacių vykdomą Lietuvos kultūros įstaigų niokojimą, žlugdymą bei meno ir istorijos vertybių grobimą³.

¹ Bendžius A. Masinio kultūros – švietimo darbo organizavimas Tarybų Lietuvoje 1944-1950 m. // Istorija. 1962. T. 3. P. 25-27.

² Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų padu // Hitlerinė okupacija Lietuvoje. Vilnius, 1961. P. 224 – 239.

³ Bulavas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas. Vilnius, 1969. P. 202–229.

Nacių kultūrinės bei švietimo politikos klausimai nagrinėti ir K. Rukšėno disertacijoje „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 m“. Joje autorius analizuoja okupacinės nacių valdžios požiūrį į Lietuvos gimnazijas ir progimnazijas, profesines mokyklas bei aukštąsias mokyklas, aptaria nacių bandymus nutraukti šių švietimo įstaigų darbą. Savo knygoje K. Rukšėnas teigia, jog „hitlerininkai, remdamiesi antihitlerinių tarybinių, žydų veikalo konfiskavimo įstatymais, masiškai grobė Lietuvos kultūros vertybes “ir pateikia daugybę faktų apie nacių vykdomą vertingų knygų, paveikslų, muziejų eksponatų bei brangių įrengimų išgabenimą iš Lietuvos į Vokietiją“⁴.

Tuo metu nemažo dėmesio susilaukė ir nacių okupacijos metais veikusios bibliotekos bei muziejai. Šių kultūros įstaigų sudėtingas veikimo sąlygas savo darbuose aptarė K. Sinkevičius, A. Rakūnas, V. Pšibilskis⁵. Lietuvos Mokslų akademijos veikla bei veikimo sąlygos nušviestos A. Liekio darbe „Akademini mokslas Lietuvos hitlerinės okupacijos metais (1941-1944)“⁶.

Sovietų okupacijos metais fragmentiškų žinių apie nacių švietimo ir kultūros politiką bei jos pasekmes krašto gyventojams pateikė knygos bei straipsniuose ir kiti šio laikotarpio tyrinėtojai⁷.

Lietuviškoji išėivijos istoriografija minėtais klausimais taip pat gana kukloka. Nacių kultūros politika paliečiama B. Kviklio 1946 m. išėivijoje išleistoje knygoje „Lietuvių kova su naciais“. Autorius nušviečia Lietuvos mokyklų padėtį, inteligentijos veiklą bei nelegalios periodinės spaudos leidybą 1941-1944 m⁸. Enciklopediniame V. Čižiūno ir S. Sužiedėlio straipsnyje „Švietimas II pasaulinio karo metu“ aptariama švietimo įstaigų veikla šiuo laikotarpiu⁹. Darbe nušviečiami bendrojo lavinimo mokyklų struktūros pertvarkymai, jų materialinė būklė, daug dėmesio skiriama nacių bandymams mobilizuoti krašto jaunimą į Vokietijos kariuomenę ir jos pagalbinus karinius dalinius. Apie lietuvių muzikinį gyvenimą nacių okupacijos metais užsimenama V. Jakubėno straipsnyje „Istorinė lietuvių muzikos apžvalga“¹⁰.

Nacių švietimo ir kultūros politika 1941 –1944 m. ypatingo dėmesio nesusilaukė ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Šią lietuvių istoriografijoje esančią spragą šiek tiek užpildė istorikų publikacijos bei šiai temai parengti atskiri monografijų skyriai. Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų veikla 1941-1944 m. nagrinėta S. Buchavecko publikacijose: „Dėl gimnazijų ir

⁴ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 m. Vilnius, 1970 // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – LMAB) F. 26 – 1475. L 299-320.

⁵ Sinkevičius K. Bibliotekų būklė vokiškosios okupacijos metais // Bibliotekų darbas. 1960. Nr. 3. P. 29-40; Pšibilskis V. Kultūros-švietimo įstaigos Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais // Istorija. 1983. T. 23. P. 120.

⁶ Liekis A. Akademini mokslas Lietuvos hitlerinės okupacijos metais (1941-1944) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A.1989. T.3. P.97-114.

⁷ Bendžius A. Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940 – 1970 m. Vilnius, 1980. P. 14 – 15, 141 - 142, 62 – 63; Dobrovolskas J. Švietimo, mokslo ir kultūros slopinimas // Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. Vilnius, 1975. P. 61- 63; Rakūnas A. Lietuvių liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją. Vilnius, 1970; Juozas Jurginis Lietuvos meno istorijos bruožai. Vilnius, 1960; Lietuvių tarybinis teatras 1940-1956. Vilnius, 1979; Vilniaus universiteto istorija. Vilnius, 1994. P. 257-265; Vilniaus universiteto istorija 1940-1979 m. Vilnius, 1979. P. 27-40.

⁸ Kviklys B. Lietuvių kova su naciais. Memmingen, 1946.

⁹ Čižiūnas V., Sužiedėlis S. Švietimas II pasaulinio karo metais // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1968. T. 15. P. 780 – 781.

¹⁰ Jakubėnas V. Istorinė lietuvių muzikos apžvalga // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1968. T.15. P. 695.

progimnazijų veiklos 1941 – 1944 m.“¹¹, „Vilniaus miesto lietuvių gimnazijos 1941 – 1944 m. statistikos ir kultūros veidrodyje“¹². Trumpai aptarta vidurinių mokyklų padėtis nacių okupacijos metais jubiliejiniame T. Bukauskienės darbe „Lietuvos mokyklai 600 metų“¹³. Vilniaus pedagoginio instituto veikla nacių okupacijos metais glaustai nušviečiama knygoje „Vilniaus pedagoginis universitetas (1935-1995)“¹⁴ bei F. Sliesoriūno darbe „Respublikos pedagoginis universitetas 1935-1943 metais“¹⁵. Šiaulių kultūrinio gyvenimo 1941-1944 m. įvairius aspektus aptarė savo straipsniuose S. Buchaveckas, L. Dromatienė, A. Gumuliauskas, I. Klimašauskienė, V. Rimkus¹⁶.

Lietuvos bibliotekų, muziejų darbas nacių okupacijos laikotarpiu paliečiamas V. Pšibilskio darbe „Iš Lietuvos XX a. kultūros istorijos“¹⁷. Knygų naikavimo mastai Lietuvoje aptariami K. Sinkevičiaus publikacijoje¹⁸. Literatūrologas V. Kubilius padeda suvokti Lietuvos kultūrinio gyvenimo sunkumus nacių okupacijos metais. Autorius darbuose net tik pateikia tuo metu Lietuvoje veikusių švietimo ir kultūros įstaigų veiklos faktų, bet ir pabando įvertinti nacių vykdomos politikos pasekmes tolimesnei lietuvių kultūros raidai¹⁹.

Lietuvos švietimo ir kultūros padėtis paliečiama 1998 m. išleistoje A. Bubnio monografijoje „Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944)“ . Autorius knygoje pateikia duomenų apie Lietuvos švietimo ir kultūros įstaigų veiklą šiuo sudėtingu laikotarpiu, atskleidžia svarbiausius nacių kultūros politikos tikslus okupuotame krašte²⁰. Lietuvos profesinio mokymo įstaigų veikla 1941 – 1944 m. šiek tiek nagrinėjama A. Gražiūno knygoje „Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940 – 1944“²¹. Duomenų apie nacių švietimo politiką Lietuvoje pateikiama atskirų mokyklų istorijos studijose²².

Nacių kultūrinė politika susilaukė ir užsienio tyrinėtojų darbų. A. Dallin²³, W. Bonusiak²⁴, H. D. Handrach²⁵, nagrinėdami okupacinę nacistinės Vokietijos režimą okupuotoje Sovietų

¹¹ Buchaveckas S. Dėl Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų veiklos 1941 – 1944 m. // Lietuvos istorijos metraštis 1992. Vilnius, 1994. P. 132-143.

¹² Buchaveckas S. Vilniaus miesto lietuvių gimnazijos 1941 – 1944 m. statistikos ir kultūros veidrodyje // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939 – 1945 m. Vilnius, 1995. P. 44 – 53.

¹³ Bukauskienė T. Lietuvos mokyklai 600 metų. Vilnius, 1997. P.56.

¹⁴ Vilniaus pedagoginis universitetas (1935-1995). Vilnius, 1995.

¹⁵ Sliesoriūnas F. Respublikos pedagoginis universitetas 1935-1943 metais. Vilnius, 1996.

¹⁶ Šiauliai Antrojo pasaulinio karo metais. Šiauliai, 2002.

¹⁷ Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros istorijos. Vilnius, 1997.

¹⁸ Синкевичюс К. Нацистские „черные списки“ книг в Литве (1914-1944) // Starptautiska konferencė. Biblioteka, gramatnieciba, ideologija Otrā pasaules kara laikā (1939-1945). 8.10.1996-12.10.1996., Jūrmala. Materialu krajums. Rīga, 1999. P. 167-181.

¹⁹ Kubilius V. XX amžiaus literatūra. Lietuvių literatūros istorija. Vilnius, 1996; Kubilius V. Neparklūpyta mūza. Vilnius, 2001.

²⁰ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944). Vilnius, 1998.

²¹ Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940 – 1944. Vilnius, 1996.

²² Gaigalaitė A. Mūsų karo mokytojai. Vilnius, 2000; Įkalinta jaunystė: Šakių gimnazijos mokinių kovos ir kančių kelias. Marijampolė. 2000; Mažeikių Merkelio Račkausko gimnazija (1919 – 1999). Šiauliai, 1999; Prienų „Žiburio“ gimnazija 1918 – 1998. Prienai, 1998.

²³ Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland. Eine Studie über Besatzungs Politik. Düsseldorf, 1958.

²⁴ Bonusiak W. Polityka ludnoscowa III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941-1944). Rzeszow, 1992.

²⁵ Handrach H. D. Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941-1944. Scheden, 1979.

Sajungos teritorijoje bei Ostlande paliečia ir nacių vykdomos kultūros politiką Lietuvoje, Latvijoje bei Estijoje. Lenkų istorikas M. Walczak aptaria nacių švietimo politiką Lietuvoje²⁶.

Rengiant šį darbą buvo remtasi to meto spauda bei archyviniais dokumentais. Darbe naudotasi Lietuvos centriname valstybės archyve saugomais šaltiniais, t.y. Švietimo vadybos (R-629), Vilniaus radijo stoties (R-636), Vytauto Didžiojo karo muziejaus (R-423), Centrinio valstybės archyvo (R-854), Centrinės bibliotekos (1655) fondų medžiaga. Be to, pasinaudota Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje esančias 1941-1944 m. dokumentais (Vilniaus ir Vytauto Didžiojo universitetai 1941-1944 m. fondas: 96-196) bei Kauno apskrities archyvo medžiaga (Kauno miesto pradžios mokyklų inspekcijos 1941-1944 m. fondas: R-1045). Darbo šaltiniu buvo Latvijos valstybiniame istorijos archyve saugomi dokumentai (Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos fondas: P-1018). Aptariant Lietuvos Laikinosios vyriausybės švietimo politiką, naudotasi jos priimtų nutarimų rinkiniu „Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai“²⁷ bei posėdžių protokolais²⁸. Nagrinėjant nacių padarytą žalą Lietuvos kultūrai, naudotasi Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. parengtu pranešimu²⁹. Rašant darbą buvo remtasi publikuotais šaltiniais, istorikų parengtomis knygomis bei publikacijomis.

Švietimo ir mokslo įstaigų žlugdymas ir pajungimas karo tikslams

Lietuvos švietimo ir mokslo įstaigos daugiausia veiklos laisvės turėjo valdant kraštą karinei nacių valdžiai. Tuo metu naciai mažai kišosi į švietimo ir kultūros reikalus, o stengėsi kuo greičiau pajungti krašto ekonominį potencialą karui su Sovietų Sąjunga. 1941 m. birželio 23 d. sudarytai Lietuvos Laikinajai Vyriausybei (toliau - LV) per šešias veiklos savaites iš esmės pavyko atkurti Lietuvos Respublikos metais veikusią švietimo sistemą. Švietimo ministro J. Ambrazevičiaus įsakymais mokyklos atgavo savo buvusių pavadinimus: vidurinės mokyklos imtos vadinti gimnazijomis, nepilnos vidurinės mokyklos – progimnazijomis, ekonominės mokyklos – prekybos mokyklomis³⁰. Taip pat buvo sugražintas 12 metų trukmės bendrasis lavinimas vietoje sovietinės okupacijos metais sutrumpintų 10 metų³¹. Iš mokyklų LV atleido vidurinių ir kitų mokyklų komsorgus, konstitucijos, rusų kalbos ir sovietinės okupacijos metais susikompromitavusius mokytojus bei paskyrė naujus vadovus ar sugražino senuosius mokyklų vadovus³². 1941 m. liepos 3 d. ji priėmė nutarimą „Dėl Švietimo ministerijos veiklos sureguliuavimo“, kuriame buvo

²⁶ Walczak M. Polityka oświatowa i naukowa w okupowanej Polsce w latach 1939-1945 // Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy, Warszawa, 2000. S. 615

²⁷ Laikinosios Lietuvos vyriausybės įsakymai, nutarimai ir potvarkiai, Kaunas, 1941.

²⁸ Lietuvos Laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai. Vilnius, 2001.

²⁹ Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų ir jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Vilnius, 1957.

³⁰ Švietimo ministro J. Ambrazevičiaus 1941 m. liepos 3 d. įsakymas Nr. 5, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA).F. R-629, Ap. 1, B. 98, L. 4.

³¹ Brazaitis J. Vienų vieni. Vilnius, 1990. P. 79.

nurodoma, kad visos Švietimo ministerijos įstaigos privalo iki kitų nurodymų vadovautis tik įsakymais, statutais ir kitais teisės aktais, veikusiais nepriklausomos Lietuvos metais³³.

LV paliko sovietų sukurtą Mokslų Akademiją, o Kauno ir Vilniaus universitetus papildė trimis naujais fakultetais: filosofijos, miškininkystės, teologijos³⁴.

Tačiau įtakojama Lietuvos aktyvistų fronto bei rasistinės nacionalsocialistinės ideologijos³⁵. Laikinoji vyriausybė 1941 m. liepos 17 d. uždarė ne tik mokyklas įsteigtas Raudonosios armijos vadovybės vaikams, bet ir visas vidurines, nepilnas vidurines, specialiąsias ir pradžios mokyklas bei vaikų darželius žydų ir rusų dėstomomis kalbomis³⁶. Tad jau 1941 m. vasarą Lietuvoje veikti nustojo dauguma tautinių mažumų mokyklų.

Po LV nušalinimo okupacinė nacių valdžia paliko veikti lietuvių savivaldą. LV atkurtos ministerijos buvo pertvarkytos į vadybas, o vietoje buvusių ministrų Lietuvos generalinis komisaras lietuvių savivaldos vadovais paskyrė generalinius tarėjus. Pagal okupuotų Rytų kraštų ministro Alfredo Rozenbergo įsakymus ir direktyvas Lietuva turėjo būti valdoma ir vadovaujama vokiečių, o jų prižiūrimi lietuviai privalėjo įgyvendinti okupacinės valdžios politiką krašte³⁷.

Panašios permainos įvyko ir įstaigose, kurios buvo atsakingos už Lietuvos švietimo ir kultūros reikalus. Nustojus veikti LV, Švietimo ministerija buvo reorganizuota į Švietimo vadybą, o 1941 m. rugpjūčio 18 d. Švietimo generaliniu tarėju paskirtas dr. Pranas Germantas – Meškauskas.

Švietimo vadybos žinioje be krašto mokyklų buvo bibliotekos, kultūros paminklų apsaugos įstaiga, muziejai, Lietuvos mokslų akademija bei teatrai³⁸. Tik nuo 1942 m. balandžio 1 d. visos bibliotekos (išskyrus Kauno centrinę biblioteką, Šiaulių ir Panevėžio bibliotekas) buvo perduotos vidaus reikalų vadybos žinion. Vidaus reikalų generalinio tarėjo nurodymu viešosios bibliotekos buvo perduotos savivaldybių departamentui, o vietose – apskričių savivaldybėms ir miestų burmistrams.

Lietuvos švietimo ir kultūros reikalus atskirai prižiūrėjo Generalinio komisariato Kultūros skyrius. Su jame dirbančiais pareigūnais Švietimo vadyba turėjo derinti visus savo sprendimus. Generalinio komisariato Kultūros skyriui iš pradžių vadovavo W. Dudzusas, o vėliau – Haefke. Apygardų bei miestų komisariatuose dirbo kultūros reikalų referentai, kurie prižiūrėjo mokyklų veiklą apygardose ir miestuose. Kauno miesto komisariato įstaigoje kultūros reikalų referentu dirbo Köppenas, vėliau – Morgenrotas. Tarpininkų tarp Generalinio komisariato ir Švietimo vadybos buvo vokiečių įgaliotinis švietimo reikalams Lietuvoje. Juo iki 1943 m. spalio mėn. buvo prof.

³² Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų ...P. 229.

³³ Laikinosios Lietuvos vyriausybės įsakymai ...P. 64 – 65.

³⁴ Brazaitis J. Vienų vieni ... P. 79.

³⁵ Brandišauskas V. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą. Vilnius, 1996. P. 138 – 139.

³⁶ Švietimo ministro J. Ambrazevičiaus 1941 m. liepos 17 d. įsakymas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B.8. L. 1.

³⁷ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva ...P. 162.

³⁸ 1941 m. Švietimo vadyvos etatai // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 672. L. 1-55.

Schreinertas, paskui – Riefenstahlis³⁹. Todėl Švietimo vadybos pareigūnams savarankiško veikimo laisvė buvo labai apribota. Naciai siekė, jog su jais bendradarbiaavę lietuviai iš esmės būtų tik paprasčiausi okupacinės valdžios įsakymų ir potvarkių vykdytojai.

1941 m. rudenį okupacinė nacių valdžia visoje Lietuvos generalinėje srityje vis dėlto duoti leidimą krašto mokykloms pradėti naujus mokslo metus. Tik rugsėjo pabaigoje Švietimo vadyba paskelbė, jog 1941/1942 mokslo metai pradžios mokyklose turi prasidėti nuo spalio 1 d⁴⁰. Nors vidurinėms ir specialiosioms mokykloms ir nebuvo išsiuntinėti panašaus pobūdžio raštai, jos taip pat nuo nurodytos dienos pradėjo darbą. Tačiau kai kuriuose miestuose dėl patalpų stokos ir okupacinės nacių valdžios daromų kliūčių, gimnazijos ėmė veikti tik nuo spalio 15 d⁴¹. 1941 m. rudenį darbą pradėjo ir Lietuvos aukštosios mokyklos.

1941 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje be Švietimo vadybai nepriklausiusių mokyklų vokiečių dėstomąja kalba veikė 2 758 pradžios mokyklų, kurias lankė 232 089 moksleiviai bei jose dirbo 6 558 mokytojai⁴². Okupacinė nacių valdžia be lietuvių leido dirbti lenkų, rusų bei gudų pradžios mokykloms. Naujuosius mokslo metus pradėjo 50 gimnazijų ir 30 progimnazijų, kuriose mokėsi 31 732 moksleiviai bei dirbo 1 274 mokytojai. Visose vidurinėse mokyklose, išskyrus Vilniaus baltarusių – rusų gimnaziją buvo dėstoma lietuvių kalba. Taip pat krašte darbą pradėjo 2 aukštesniosios technikos, 23 amatų ir 4 prekybos mokyklos. Į šias profesinio mokymo įstaigas susirinko 6588 moksleiviai bei 631 mokytojai⁴³. Be bendrojo lavinimo, technikos, amatų bei prekybos mokyklų krašte veikė mokytojų seminarijos, dailės, meno, neįgaliųjų vaikų, žemės ūkio ir aukštosios mokyklos⁴⁴.

Naciai neuždarė ką tik pradėjusių dirbti lietuvių švietimo ir mokslo įstaigų. Taip pat paliko veikti ir kai kurias gudų, lenkų ir rusų mokyklas. Tačiau neabejotina, jog krašto vidurinių ir aukštųjų mokyklų egzistavimą okupacinė valdžia suvokė kaip laikiną dalyką. Nacių ideologai manė, jog okupuotose Rytų teritorijose neturi būti vidurinių ir aukštųjų mokyklų. Vokietijos SS ir policijos vado Heinricho Himlerio nuomone, ne vokiečių tautybės rytinių sričių gyventojams užtenka keturių skyrių pradžios mokyklos ir be šio tipo mokyklų Rytuose neturi būti daugiau jokių ugdymo įstaigų. Anot jo, mokymo tikslas šioje liaudies mokykloje turi būti: „<...> paprastas skaičiavimas daugiausiai ligi 500, mokymas pasirašyti, įsitikinimas, kad yra Dievo įsakymas

³⁹ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva ...P. 458–459.

⁴⁰ 1941 m. rugsėjo 25 d. Kauno miesto pradžios mokyklų inspekcijos raštas visiems Kauno miesto pradžios mokyklų vedėjams ir mokytojams // Kauno apskrities archyvas (toliau – KAA). F. R-1045. Ap. 1. B.12. L. 6.

⁴¹ Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų ...P. 231.

⁴² Švietimo vadybos 1941–1941 m. m. statistiniai duomenys apie pradžios mokyklas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 789. L. 20; Švietimo vadybos 1941 m. spalio 1 d. statistiniai duomenys apie pradžios mokyklų skyrių skaičių ir mokinių skaičių atskiruose skyriuose // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 789. L. 14; Švietimo vadybos 1941 m. lapkričio 11 d. statistiniai duomenys apie pradžios mokyklų mokytojus // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B.789. L. 25.

⁴³ Švietimo vadybos 1941 m. spalio 1 d. žinios apie specialinių mokyklų mokinius // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 5; Statistinės žinios apie vidurines ir specialiąsias mokyklas 1941/1942 m. m. // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 774. L. 4;

⁴⁴ Švietimo vadybos 1941–1942 m. m. statistiniai duomenys apie vidurines ir specialines mokyklas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 774. L. 4; Švietimo vadybos 1941–1942 m. m. statistiniai duomenys apie mokinių skaičių aukštosiose, vidurinėse ir specialinėse mokyklose // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 90.

klaudyti vokiečių ir būti garbingam, darbščiam bei guviam. Mokėjimą skaityti aš laikau nereikalingu”⁴⁵. Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje naciai nesiryžo iš karto įgyvendinti šių švietimo politikos nuostatų. Šiose šalyse okupacinė nacių valdžia kurį laiką leido dirbti ne tik pradžios, vidurinėms ar profesinėms mokykloms, bet ir aukštojo mokslo įstaigoms, kai tuo tarpu iš lenkų, naciai be jokių kompromisų atėmė teisę siekti vidurinio ir aukštojo mokslo. Prijungtoje prie Trečiojo Reicho Lenkijos teritorijoje buvo uždarytos visos vidurinės ir aukštosios mokyklos, o likusiose pradžios mokyklose vaikus mokė tik vokiečių kalbos ir amato⁴⁶. Negeriau naciai elgėsi su baltarusiais bei rusais. Užimtose rusų gyvenamose teritorijose buvo paliktos veikti tik pradžios mokyklos, o baltarusiams buvo leista turėti septynmetes mokyklas⁴⁷. Taip pat Ukrainos okupuotoje teritorijoje okupacinė nacių valdžia vaikus leido mokytis tik septynmetėse pradinėse mokyklose⁴⁸.

Kai kurie autoriai tokį nacių pareigūnų elgesį Baltijos šalyse aiškina tuo, jog karo meto poreikiai naciams buvo svarbesni už numatytą germanizaciją, ir todėl kultūros sritis dažniausiai būdavo paliekama vietos valdžiai⁴⁹. Labiau tikėtina, jog tokią nacių poziciją minėtose Baltijos šalyse išprovokavo visiškai kiti dalykai. 1941 m. antisovietinis Birželio sukilimas Lietuvoje bei panašūs įvykiai Latvijoje, Estijoje palengvino nacistinės Vokietijos kariuomenės žygį į Rytus ir tai paskatino nacių padaryti šių kraštų gyventojams tam tikras nuolaidas kultūros ir švietimo srityse. Aišku okupacinę nacių valdžią skatino eiti į kompromisus su estais, latviais bei lietuviais siekiai panaudoti jų antisovietines nuotaikas karui su Sovietų Sąjunga. Tačiau kartu reikia nepamiršti ir to, jog tai buvo tik laikinos nacių nuolaidos jų okupuotoms tautoms. Nuo karo eigos ir jo baigties priklausė ne tik tolimesnė minėtų kraštų švietimo įstaigų ateitis, bet ir viso šio regiono gyventojų išlikimas.

Nepaisant to, jog buvo paliktos veikti visų lygių mokyklos, pradedant pradinėmis ir baigiant aukštosiomis, okupacinė nacių valdžia darė įvairias kliūtis šių švietimo įstaigų darbui. Iš jos pareigūnų veiksmų, jų pareiškimų aiškiai matėsi noras palaipsniui likviduoti didžiąją dalį Lietuvos mokyklų, o kol tai bus įgyvendinta naudoti jas vedamo karo poreikiams. Švelnesnės politikos naciai laikėsi pradinių, vidurinių bei specialiųjų mokyklų atžvilgiu ir kur kas labiau varžė ir žlugdė aukštąsias mokyklas. Tačiau ir bendrojo lavinimo mokykloms nacių okupacijos metais teko atlaikyti daugelį išbandymų, pertvarkymų bei praradimų. Mokiniai bei mokytojai nelaimės užklupo nuo pirmųjų nacių okupacijos dienų. Vos tik įžengė į Lietuvą, naciai ėmė persekioti ir žudyti žydų tautybės dėstytojus, mokytojus, mokinius bei studentus, mokyklose dirbusius komunistus ir sovietų valdžios šalininkus bei komjaunuolius. K. Rukšėnas teigia, jog karo pradžioje buvo sušaudyti 27 mokytojai lietuviai, apkaltinus juos komunistine veikla⁵⁰. Panašūs susidorojimai su mokytojais ir

⁴⁵ Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų ..P. 199.

⁴⁶ Walczak M. Polityka oświatowa i naukowa... S. 615.

⁴⁷ Ю. Туронак, Беларусь под немецкой окупацыйяй, Мінск, 1993, с. 76.

⁴⁸ 1942 m. vasario 21 d. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos nutarimas dėl Ukrainos jaunimo privalomojo mokslo // Latvijos valstybinis istorijos archyvas (toliau - LVIA). F. P-1018. Ap. 1. B.23. L. 18-19.

⁴⁹ Misiūnas R. J., Taagepera R. Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940 – 1980. Vilnius, 1992. P. 59-60.

⁵⁰ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje... L. 299.

mokiniais vyko visą okupacijos laikotarpį. Manoma, kad nacių okupuotoje Lietuvoje buvo nužudyta daugiau kaip tūkstantis įvairių tautybių mokytojų⁵¹.

Žydų tautybės asmenys buvo išbraukiami iš mokinių bei studentų sąrašų ir perduodami okupacinės valdžios žiniai⁵². 1941 m. spalio 29 d. Švietimo generalinis tarėjas aplinkraščiu įsakė vidurinių ir specialinių mokyklų vadovybėms iš mokyklų pašalinti visus buvusius komjaunuolius. Mokyklų direktoriams reikėjo nurodyti priežastis, kodėl Mokytojų taryba šiuos moksleivius paliko mokykloje. Be to, reikėjo pateikti ir priežastis, dėl kurių mokiniai įstojo į komjaunimą⁵³. 1942 m. pradžioje Švietimo generalinis tarėjas dar kartą pakartojė įsakymą, kad iš mokyklų būtų pašalinti buvę komjaunuoliai. 1941 m. lapkričio 7 d. Ostlando reicho komisariato ataskaitoje Berlynui buvo konstatuota, jog su saugumo tarnybos (SD) pagalba iš švietimo įstaigų buvo pašalinti politiškai priešiški mokytojai bei sunaikinti bolševikiniai vadovėliai ir knygos. Be to, kol kas uždrausta leisti bet kokias naujas mokyklines knygas, išskyrus specialiąją literatūrą⁵⁴.

Visą okupacijos laikotarpį Švietimo vadybos žinioje esančias pradines, vidurines bei profesines mokyklas vargino patalpų trūkumas. Nemažai mokyklų, ypač didesniuose miestuose savo pastatus turėjo užleisti vokiečių kariuomenei, karo ligoninėms arba okupacinės valdžios įstaigoms. Mokyklos turėjo susirasti kitas patalpas, bet ir įsikūrusios naujose patalpose jos iš ten būdavo iškeliamos. Net devynis kartus iš vienu patalpų į kitas kėlėsi Vilniaus suaugusiųjų gimnazija⁵⁵. Mokyklos buvo priverstos dirbti dviem - trimis pamainomis. Pavyzdžiui, Telšių gimnazijoje septynių klasių patalpos buvo užimtos kariuomenės, šešios klasės buvo patalpintos amatų mokykloje ir viena klasė privačiame name. Darbas vyko trečioje pamainoje nuo 17 valandos⁵⁶. Kad vyktų mokymas, bendrojo lavinimo bei specialiosiose mokyklose teko įvesti sutrumpintas pamokas⁵⁷. Be to, reikia pažymėti, jog po kariuomenės pasitraukimo iš mokyklų patalpų, labai dažnai jose be remonto buvo neįmanoma dirbti, mokyklų kabinetai ir laboratorijos buvo nuniokoti, sunaikintos arba išgrobstytos mokymo priemonės⁵⁸.

Mokytojams bei moksleiviams nemažai problemų atsirasdavo dėl mokymo ir rašymo priemonių stokos. Švietimo generalinio tarėjo 1941 m. gruodžio 26 d. įsakymu visų mokyklų direktoriams dėl kai kurių vadovėlių marksistinės ar antivokiškos tendencijos buvo uždrausta juos

⁵¹ S Buchaveckas S. Dėl Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų ... P.132.

⁵² Ten pat. P. 133; Vilniaus universiteto rektoriaus 1942 m. birželio 3 d. pranešimas Švietimo generaliniam tarėjui // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 622. L. 45.

⁵³ Švietimo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 29 d. aplinkraštis Nr. 3 // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 104. L. 114.

⁵⁴ 1941 m. lapkričio 7 d. Ostlando Reicho komisariato ataskaita Reicho centrinės vadybos vadovui Scheidt'ui // LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B. 42. L. 441.

⁵⁵ Švietimo vadybos 1943/1944 m. m. vidurinių mokyklų statistiniai duomenys // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 146. L. 22-26.

⁵⁶ Telšių gimnazijos 1944 m. balandžio 20 d. pranešimas Švietimo vadybai // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 149. L. 65.

⁵⁷ Švietimo generalinio tarėjo 1942 m. rugsėjo 17 d. aplinkraštis visų aukštesniųjų ir vidutinių mokyklų direktoriams ir pradžios mokyklų inspekcijoms // LCVA F. 1759. Ap. 1. B. 155. L. 85.

⁵⁸ Vilniaus II gimnazijos 1941 m. gruodžio 12 d. direktoriaus pranešimas Švietimo vadybos Vidurinio mokslo departamentui // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 448. L. 116; Kauno aukštesniosios technikos mokyklos 1941 m. rugsėjo 27 d. pranešimas Švietimo vadybai // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 551 L. 136.

naudoti mokyklose arba reikalaujama iškirpti iš jų atitinkamus skyrius. Mokyklose nebuvo galima naudoti: S. Matulaičio vadovėlio „Lietuvių tautos istorija“, J. Norkaus „Visuotinės istorijos vadovėlio“ (V ir VI pradinės mokyklos skyriui) ir visus tarybiniais laikais išleistus vadovėlius. Iš švietimo įstaigų bibliotekų buvo reikalaujama pašalinti žydų autorių kūriniai; tų autorių veikalus, kurie darbu, žodžiu ar raštu veikė komunizmo naudai; straipsnius, kuriuose ryški marksistinė ar žydiška tendencija; straipsnius, kurių turinys nukreiptas prieš Reichą ir pan.⁵⁹. Todėl mokyklos, ir taip stokodamos mokymo priemonių, jų skaičių turėjo sumažinti. Be to, nemažai mokymo priemonių buvo sunaikinta ar visiškai dingo iš mokyklų pirmomis karo dienomis. Naujai parengtų vadovėlių ir kitų mokymo priemonių dažniausiai neleido spausdinti nacių cenzoriai.

Okupacinės valdžios reikalavimu bendro lavinimo mokyklose buvo keičiamas ir mokymo turinys. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos pareigūnai didelę reikšmę Lietuvoje skyrė vokiečių kalbos mokymui. Jie siūlė, jog lietuvių mokyklose vokiečių kalbos būtų mokoma nuo penktos klasės. Be to siekta mokyklose panaikinti istorijos pamokas, o tikybos planuota leisti moksleiviams mokytis iki aštuntos klasės⁶⁰ (Priedai. Dok. Nr. 1).

Lietuvos generalinės srities nacių pareigūnai reaguodami į šį nutarimą bei atsižvelgdami į tai, jog 5 ar 6 klasėse Lietuvos vaikams nėra privaloma lankyti Kauno mieste vokiečių kalbos pamokas įvedė nuo antros pradinės mokyklos klasės. Tų pačių metų spalį Kaune ir Vilniuje buvo organizuoti pradžios mokyklų mokytojams vokiečių kalbos kursai. Jais buvo siekiama mokytojams perteikti žinias bei idėjas, kurios bus reikalingos mokyklose dėstant naujus politinio pobūdžio kursus apie „Naująją Europą“ vietoje uždraustų istorijos pamokų. Taip pat visoms Lietuvos mokykloms buvo įsakyta garbingoje vietoje pakabinti fiurerio portretą⁶¹.

1941 m. rugpjūčio 23 d. Švietimo generalinis tarėjas patvirtino 1941/1942 m. m. vidurinių mokyklų mokymo planą⁶². Iš jo buvo išbrauktas užsienio kalbų, išskyrus vokiečių kalbos, mokymas. Baltijos šalyse naciai planavo, jog vokiečių kalba turėjo būti vartojama su gimtąja kalba ir tapti pirmąją užsienio kalba mokyklose. Buvo siekiama, jog mokyklose būtų vartojamos dvi kalbos: vokiečių ir gimtoji⁶³. Lyginant su 1939/1940 m. m. vidurinių mokyklų mokymo planu, buvo sumažintas lotynų kalbos ir muzikos pamokų skaičius. Vokiečių kalbai buvo skirta daugiau savaitinių pamokų negu lietuvių kalbai ir literatūrai. 1941 m. spalio 27 d. Švietimo generalinis tarėjas aplinkraščiu Nr. 1 visose mokyklose uždraudė steigti organizacijas ir būrelius be Švietimo

⁵⁹ Švietimo generalinio tarėjo 1941 m. gruodžio 23 d. aplinkraštis gimnazijų, progimnazijų, mokytojų seminarijų, specialinių mokyklų direktoriams ir pradinių mokyklų inspektoriams // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 140. L. 99.

⁶⁰ 1941 m. lapkričio 7 d. Ostlando reicho komisariato ataskaita Reicho centrinės valdybos vadovui Scheidt'ui // LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B. 42. L. 441.

⁶¹ Ten pat. L. 441.

⁶² Švietimo generalinio tarėjo 1941 m. rugpjūčio 23 d. patvirtintas 1941/1942 mokslo metų mokymo planas // LCVA. F. 665. Ap. 1. B. 207. L. 17.

⁶³ Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland...P. 153.

vadybos žinios. Buvo nurodoma, jog mokyklose gali veikti tik mokytojų vadovaujami dalykiniai būreliai, kurių tikslas - „mokinių pamėgto dalyko žinių pagilinimas“⁶⁴.

Nacių pareigūnai bendro lavinimo mokyklas žlugdė ir finansiškai. 1942 m. balandį Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Rentelnas išreiškė nepasitenkinimą pirmajam generaliniam tarėjui gen. Petru Kubiliūnui dėl ypač perviršyto Švietimo vadybos biudžeto 1942 biudžetiniams metams. Buvo siūloma sumažinti valstybės paramą pradžios ir vidurinėms mokykloms⁶⁵. Todėl gegužės mėnesį buvo nuspręsta taupumo sumetimais sumažinti klasių skaičių pradinėse mokyklose bei gimnazijose ir progimnazijose.

1942 m. gegužės 20 d. Kaune apsilankė okupuotų Rytų kraštų ministras A. Rozenbergas. Šis aukšto rango nacių pareigūno vizitas tapo prologu naujoms Lietuvos švietimo sistemos reformoms.

Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos pareigūnai reikalavo, jog Ostlando mokyklos, perteikdamos mokiniams žinias ir gebėjimus, atliktų ir auklėjimo funkciją, t.y. paruoštų „vietos jaunimą didvokiečių valdomai Europai“⁶⁶ (Priedai. Dok. Nr. 2).

. Be to, Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija pageidavo, jog Lietuvoje, Latvijoje bei Estijoje mokiniams pereinant iš žemesnės pakopos mokyklos į aukštesniąją būtų atliekama griežta atranka, t. y. šalia rasės bei charakterio bruožų būtų vertinamos taip pat ir politinės pažiūros⁶⁷. Tuo tikslu minėtose Baltijos šalyse buvo planuojama įsteigti keturmetes vidurines mokyklas, kurios skirtos rinktiniams ketverius mokslo metus pradinėse mokyklose baigusiems gabiems mokiniams. Kitiems mokiniams baigusiems pradinę mokyklą buvo numatyta steigti 2-metes arba 3-metes profesines amatų, verslo, prekybos, žemės ūkio ir administravimo mokyklas, kurias lankyti buvo privaloma. Be to, be šių pertvarkymų norėta ateityje panaikinti lietuvišką progimnaziją bei Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėse srityse esančias vidurines mokyklas arba septynių klasių gimnazijas pertvarkyti į 8 klasių aukštesniąsias mokyklas⁶⁸. Taip pat nuo 1942/1943 mokslo metų buvo siekiama uždaryti 3 arba net 4 iš aštuonių veikiančių 4-mečių mokytojų seminarijų, kad būtų pasiektas mokytojų seminarijų skaičius, buvęs iki sovietinės okupacijos. Nacių nuomone, 4 arba 5 mokytojų seminarijos bus pajėgios išugdyti reikiamą jaunųjų mokytojų kartą⁶⁹.

1942 m. vasarą, vykdydama okupacinės valdžios nurodymus, Švietimo vadyba įgyvendino tik dalį numatytų Berlyno planų. Buvo pertvarkyta Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų struktūra. Nuo 1942/1943 m. m. privaloma pradinė mokykla tapo penkiametė (I – V skyriai), o jos aukštesnė pakopa (VI – VII skyriai) buvo labiau specializuota: kaimo mokyklose daugiau valandų buvo skirta

⁶⁴ Švietimo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 27 d. aplinkraštis Nr.1 // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 805. B 86.

⁶⁵ Generalinio komisaro 1942 m. balandžio 2 d. raštas pirmajam generaliniam tarėjui // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 648. L. 26.

⁶⁶ 1942 m. liepos (?) reicho okupuotų kraštų ministerijos Mokyklų politikos grupės referento raštas Ostlando reicho komisarui // LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B. 23. L. 13.

⁶⁷ Ten pat. L. 13.

⁶⁸ Ten pat. L. 14.

⁶⁹ 1942 m. gegužės 22 d. Ostlando reicho komisaro raštas Reicho okupuotų kraštų misterijos mokyklų politikos grupei // LVIA. F. P-70. Ap. 3. B. 19. L.21.

žemės ūkiui, o miestų mokyklose – prekybai. Sovietinėje pradinėje mokykloje buvusios klasės pervadintos skyriais⁷⁰. Gimnazijose ir progimnazijose mokslas buvo prailgintas vieneriais metais. Taip nuo naujųjų mokslo metų gimnazijoje reikėjo mokytis aštuonis metus, o progimnazijoje – keturis⁷¹.

Šiais bendrojo lavinimo mokyklų struktūros pertvarkymais okupacinė nacių valdžia siekė Lietuvos švietimo sistemą pajungti Vokietijos karo tikslams. Iš okupuoto krašto naciams reikėjo ne inteligentų, o tik paprastų darbininkų, kurie galėtų aptarnauti Vokietijos kariuomenę žygyje į Rytus. Pradinių mokyklų VI ir VII skyriai turėjo rengti naciams reikalingus amatininkus ir prekybininkus. Prailginant mokymosi laiką vidurinėse mokyklose, buvo siekiama sudaryti sunkesnes sąlygas gauti vidurinį išsilavinimą ir taip priversti moksleivius ir jų tėvus rinktis profesines mokyklas.

Pertvarkant bendrojo lavinimo mokyklų struktūrą buvo keičiamas ir moksleivių ugdymo turinys. 1942 m. Švietimo vadyba parengė naujas pradinių ir vidurinių mokyklų programas. Be to, buvo sudaryti ir nauji 1942/1943 m. m. bendrojo lavinimo mokyklų mokymo planai⁷². Pradinių mokyklų mokymo planai pasipildė naujais specialiojo lavinimo mokomaisiais dalykais. Vokiečių kalbą pradinėse mokyklose numatyta pradėti mokytis nuo penkto skyriaus. Pagal naujuosius mokymo planus pradinėse ir vidurinėse mokyklose vokiečių kalbai buvo numatyta skirti tiek pat pamokų, kiek lietuvių kalbai ir literatūrai.

Iš visų mokomųjų dalykų labiausiai buvo pakeistas istorijos ir geografijos mokymo turinys. Pagal 1942 m. pradinės mokyklos istorijos mokymo programą, IV skyriuje mokytojai turėjo mokytis moksleivius apie Lietuvos didžiuosius kunigaikščius Gediminą, Algirdą bei Kęstutį neužsimindami apie jų kovas su vokiečių ordinais. Per istorijos pamokas mokytojai privalėjo neminėti Pilėnų gynimo, prūsų kovų su kryžiuočiais, Žalgirio mūšio, o pabrėžti moksleiviams kryžiuočių kilnumą ir jų karinį bei kultūrinį pranašumą prieš lietuvius. Kituose skyriuose mokiniai turėjo mokytis apie nacionalsocializmą Vokietijoje, Trečiojo Reicho kūrėją Adolfą Hitlerį bei jo „žygį prieš bolševikus ir lietuvių tautos išvadavimą“. Geografijos pamokose moksleiviai turėjo susipažinti su Vokietijos užkariavimais ir to padarinyste įvykusiais Europos politinio žemėlapiu pokyčiais⁷³.

Tais pačiais metais okupacinės valdžios nurodymu Švietimo vadyba išleido nemažai aplinkraščių, rekomendacijų bei įsakymų, kad mokyklose būtų įdiegti nauji auklėjimo principai ir metodai. (Priedai. Dok. Nr. 3, 4). Remiantis tais dokumentais, mokytojai turėjo savo ugdytiniuose puoselėti šias charakterio savybes: drausmingumą, tvarkingumą, pareigingumą, o kartu ir pagarbą

⁷⁰ Švietimo vadybos Pradžios mokslo departamento 1942 m. rugsėjo 1 d. aplinkraštis pradžios mokyklų vyr. inspektoriams // LCVA F. R-629. Ap. 1. B.7. L. 200.

⁷¹ Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamento 1942 m. liepos 31 d. aplinkraštis gimnazijų ir progimnazijų direktoriams // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 99. L. 98.

⁷² Pamokų lentelė 1942/1943 m. m. vidurinėms mokykloms // Vidurinių mokyklų programos. Vilnius, 1942. P. 10.

⁷³ Pradinės mokyklos programos. Vilnius, 1942. P. 44-51.

bei dėkingumą A. Hitleriui ir vokiečių pareigūnams už suteiktą laisvę ir „našų darbą sunkaus karo metu“⁷⁴.

Nepaisant karo ir okupacijos sunkumų, per pirmuosius nacių viešpatavimo metus pradinėse ir vidurinėse mokyklose išaugo moksleivių ir mokytojų skaičius bei išsiplėtė bendrojo lavinimo mokyklų tinklas. Pagal oficialią statistiką, 1942 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje veikė 2874 pradžios mokyklos, jose mokėsi 274 152 moksleiviai bei dirbo 6337 mokytojai⁷⁵. 1942/1943 m. m. Švietimo vadyba savo žinioje turėjo 57 gimnazijas ir 23 progimnazijas. 7 progimnazijų sąskaita buvo išplėstas gimnazijų tinklas. Gimnazijose ir progimnazijose jau dirbo 1426 mokytojai bei mokėsi 39 092 moksleiviai⁷⁶.

Naujausius mokslo metus krašte pradėjo ir žymiai gausesnis specialinių mokyklų skaičius. 1942 m. rudenį moksleiviams duris atvėrė 30 amatų, 7 prekybos bei 2 aukštesniosios technikos mokyklos. Jose susirinkusių moksleivių skaičius siekė beveik dešimt tūkstančių⁷⁷. Naciai plėtė šių mokymo įstaigų tinklą ir skatino moksleivius mokytis šiose mokyklose. Tokią vokiečių poziciją lėmė keletą aplinkybių. Pirma, nacių ideologai laikėsi nuostatos, jog po karo pavergtų tautų žmonės galės būti tikrai juodadarbiais, smulkiais tarnautojais bei darbininkais⁷⁸. Antra, naciams vykdant krašto ekonominį išnaudojimą reikėjo vis daugiau techninių profesijų darbininkų bei amatininkų (dailidžių, statybos stalių, mūrininkų, šaltkalvių, mechanikų, elektromechanikų ir pan.). Todėl visą okupacijos laikotarpį civilinės vokiečių valdžios pareigūnai reikalavo, kad Švietimo vadyba mokinių tarpe vykdytų agitaciją nestoti į gimnazijas ir progimnazijas, o rinktis specialiąsias amatų, prekybos ir kitas mokyklas. 1943 m. sausį Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija nurodė Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje skirti didesnę dėmesį kvalifikuotų darbininkų ruošimui. Berlyne parengtame rašte buvo teigima, jog „būtina suteikti teisę mokytis amatų mokyklose taip pat ir socialiai prasčiau gyvenantiems, tačiau pažangiems jaunuoliams iš miesto ir kaimo, skiriant jiems pašalpas arba nemokamas vietas, taip propaguojant profesinių mokyklų svarbą atkuriant ekonomiką ir rankų darbo darbininkų bei kvalifikuotų darbininkų reikšmę“⁷⁹. Mokyklų vadovai ir mokytojai turėjo išaiškinti mokiniams ir jų tėvams, kokią didelę reikšmę visam krašto ekonominiam ir kultūriniam gyvenimui turi amatus ir prekybą išmanantys žmonės ir taip paveikti jaunimo apsisprendimą. Profesinio ugdymo populiarinimui buvo pasitelkta ir spauda⁸⁰.

⁷⁴ Švietimo generalinio tarėjo aplinkraštis Nr. 5. Vilnius, 1942. 131-135; Švietimo generalinio tarėjo 1942 m. aplinkraštis Nr. 8 // LCVA. F. R-629. Ap.1. B. 648. L. 479.

⁷⁵ Švietimo vadybos 1942 m. spalio 15 d. statistinės žinios apie pradžios mokyklas ir klases // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 17; Švietimo vadybos 1942/1943 m. m. žinios apie pradžios mokyklų mokinius // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 789. L. 15; Švietimo vadybos 1942 m. spalio 15 d. statistinės žinios apie pradžios mokyklų mokytojų suskirstymą pagal gaunamą atlyginimą. Ten pat. L. 20;

⁷⁶ Švietimo vadybos 1942 / 1943 m. m. statistiniai duomenys // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 785. L. 1-3.

⁷⁷ Švietimo vadybos 1942/1943 m. m. žinios apie specialines mokyklas // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 83.

⁷⁸ Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos 1942 m. rugsėjo 1 d. atsišaukimas „Lietuviai“ // Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – VUB RS). F. 96 – 196. L. 56.

⁷⁹ 1943 m. sausio (?) Reicho okupuotų Rytų kraštų misterijos nurodymai dėl tolimesnio amatų, profesinių ir technikos mokyklų veiklos Latvijos, Estijos ir Lietuvos generalinėse srityse // LVIA. F. P-1018. Ap. 1. 24. L. 20.

⁸⁰ Amatų, prekybos ir aukštesniosios technikos mokyklos Lietuvoje // Ateitis. 1943 kovo 5. Nr. 29. P. 2.

Bendrojo lavinimo mokyklų skaičiaus augimas sukėlė okupacinės nacių vadžios nepasitenkinimą. Jos pareigūnai reikalavo iš Švietimo vadybos siaurinti vidurinių mokyklų tinklą ir mažinti gimnazistų skaičių. 1942 m. rudenį Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijoje buvo patvirtintas planas, pagal kurį gimnazijose ir progimnazijose buvo numatoma palikti vos 5 tūkstančius 14 - 15 metų ir vyresnių moksleivių, o kitus siųsti darbams žemės ūkyje, fabrikuose, dirbtuvėse⁸¹. Tačiau šio plano nesiimta iškart įgyvendinti. Nacių pareigūnai kuriam laikui atidėjo planuotą paralelinių klasių panaikinimą gimnazijose ir progimnazijose. 1942 m. lapkričio 20 d. Vokietijos okupuotų Rytų kraštų ministras A. Rozenbergas įsakė kol kas vidurinių mokyklų struktūros nekeisti, o tam tik pasiruošti⁸².

1942 m. pabaigoje Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijoje buvo parengtas projektas „Žemės ūkio mokyklų sistema Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse“, kuriame numatyta Baltijos šalių kaimo jaunimui nuo 14 iki 18 metų įvesti privalomą profesinį mokymą. Dokumente buvo rašoma, jog „iki šiol žemės ūkyje ir jam giminingose srityse dirbantiems jaunuoliams ir jaunuolėms nuo 14 iki 18 metų nebuvo profesinio mokslo prievolės. Kadangi šio tipo mokykloms teikiama nepaprastai didelė svarba (auklėjimas), jų steigimas yra neatidėliotinas ir pagal galimybes siektinas reikalas. Šiuo metu dėl keleto priežasčių dar nėra sąlygų visų kaimo vietovėse gyvenančių jaunuolių apskaitai atlikti. Todėl profesinio mokslo prievolę pirmiausia reikia įvesti ten, kur yra gyventojų poreikis ir suinteresuotumas, kur pakanka mokymo personalo ir yra reikiamų patalpų“⁸³. Ši sumanymą Ostlando Reicho komisaras siūlė įgyvendinti Baltijos valstybėse palapsniui, kol susidarys tam tinkamos sąlygos⁸⁴.

1942 m. pabaigoje bei 1943 m. pradžioje Lietuvos gyventojus pasiekė žinios, jog vokiečiams Rytų fronte vis labiau ima nesisėkti. Nacių pakantumas krašto švietimo ir mokslo įstaigoms taip pat ėmė vis labiau mažėti. Pirmasis okupacinės valdžios smūgis Lietuvos švietimo ir mokslo įstaigas ištiko 1943 m. sausio mėnesį. Tuo metu nacių pareigūnai žymiai sumažino mokykloms skiriamas lėšas (apie 175 000 markių į mėnesį). Šiuo kritiniu momentu Švietimo generalinis tarėjas kreipėsi į Lietuvos visuomenę, prašydamas tarnautojus ir darbininkus švietimo reikalams skirti nedidelę atlyginimo dalelę, o kitus gyventojus – pagal galimybes aukoti pinigais⁸⁵. Taip buvo surinkta daug lėšų, kurios sudarė galimybę veikti Lietuvos švietimo sistemai.

Vokietijai pralaimint Rytų fronte, keitėsi ir nacių švietimo politika Lietuvoje. 1943 m. pavasarį okupacinė valdžia stengėsi bet kokiomis priemonėmis gimnazijose ir progimnazijose besimokančius moksleivius mobilizuoti į Vokietijos kariuomenę ar į jos pagalbinius dalinius. Tuo

⁸¹ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 m. Vilnius, 1970 // LMAB. F. 26 – 1475. L. 303.

⁸² Ten pat. P. 300.

⁸³ 1942 m. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos projektas „Žemės ūkio mokyklų sistema Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse“ // LVIA F. P.-1018. Ap. 1. B. 30. L.23-24.

⁸⁴ 1942 gruodžio 11 d. Ostlando reicho komisaro raštas Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai // LVIA F. P-1018. Ap. 1. B. 30. L.22.

tikslu 1943 m. balandžio mėnesį vidurinių mokyklų direktoriams buvo išsiuntinėti sąrašų blankai, kuriuose moksleiviai turėjo užsirašyti savanoriais į Vokietijos kariuomenę ir Reicho darbų tarnybą⁸⁶. Tačiau didžioji dalis gimnazijų ir progimnazijų šiuos sąrašus Švietimo vadybai atsiuntė tuščius arba tik su vienu, kito moksleivio pavarde⁸⁷. Baigiamųjų klasių moksleivių nesužavėjo ir pažadai, jog įstojus į Vermachtą ar Reicho darbų tarnybą be egzaminų bus išduodami mokyklos baigimo pažymėjimai⁸⁸. Nepaisant visų šių priemonių, naciams nepavyko Lietuvos jaunimo pajungti savo karo tikslams. Tačiau agitacija ir verbavimas į Vokietijos kariuomenę tęsėsi iki pat okupacijos pabaigos.

Po 1943 m. kovo 17-18 d. įvykdyto Lietuvos aukštųjų mokyklų uždarymo naciai sustiprino švietimo įstaigų kontrolę ir ėmėsi praktiškai įgyvendinti ankstesnius jų reorganizavimo planus. 1943 m. liepos ir rugpjūčio mėnesiais įgaliojimas Lietuvos švietimo reikalams buvo paskelbęs, jog nuo 1943/1944 m. m. visame krašte įvedama privaloma 7 skyrių pradžios mokykla. Tačiau jau mokslo metų pradžioje jis atšaukė šį savo sprendimą⁸⁹. Didžioji dalis Lietuvos pradinė mokyklų turėjo tik 5 skyrius ir toks okupacinės valdžios įsakymas praktiškai buvo neįgyvendinamas⁹⁰. Tik Kaune ir Vilniuje buvo paliktas galioti okupacinės valdžios įsakymas, kad yra privalomas 7 skyrių pradinės mokyklos lankymas⁹¹.

1943 m. rudenį, pagal oficialią statistiką, Švietimo vadybos žinioje buvo 59 pradinėmis mokyklomis daugiau nei, kad praėjusiais mokslo metais. Tačiau dėl įvairių priežasčių 204 mokyklos nedirbo. Naujuosius mokslo metus Lietuvos generalinėje srityje pradėjo 58 gimnazijos (Vilniaus mišri baltarusių – rusų gimnazija buvo padalyta į Vilniaus gudų ir Vilniaus rusų gimnazijas). Taip pat duris moksleiviams atvėrė 36 progimnazijos. Vidurinėse mokyklose dirbo 1638 mokytojai ir mokėsi 40 794 moksleiviai⁹². Vadinas, ir paskutiniiais nacių viešpatavimo metais toliau didėjo moksleivių ir mokytojų skaičius bei plėtėsi mokyklų tinklas. Tačiau okupacinė valdžios politika nepasiteisino specialiujų mokyklų atžvilgiu. Nors šių mokyklų tinklas dar labiau išsiplėtė bei padidėjo mokytojų skaičius, bet šiose mokymo įstaigose sumažėjo moksleivių⁹³.

⁸⁵ Švietimo generalinio tarėjo 1943 m. sausio 8 d. raštas visų Švietimo vadybos įstaigų vadovybėms // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 653. L. 1.

⁸⁶ Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamento 1943 m. balandžio 10 d. aplinkraštis gimnazijų ir progimnazijų direktoriams // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 653. L. 55.

⁸⁷ Savanorių norinčių stoti į Vokietijos kariuomenę ir Reicho darbų tarnybą 1943 m. sąrašai LCVA // R-629, Ap. 1. B. 1046. L. 22a- 55.

⁸⁸ Įgaliojimo Lietuvos švietimo reikalams 1944 m. vasario 3 d. raštas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 99. L. 38.

⁸⁹ Įgaliojimo Lietuvos švietimo reikalams 1943 m. rugsėjo 20 d. įsakymas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 30. L. 6.

⁹⁰ Švietimo vadybos 1943 m. spalio 15 d. statistinės žinios apie pradžios mokyklas ir klases // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 10.

⁹¹ Švietimo vadybos 1943 m. (pabaigos – L. J.) raštas Lietuvos generaliniam komisarui // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 35. L. 27-29.

⁹² Švietimo vadybos vidurinių mokyklų 1943/1944 m. m. statistiniai duomenys // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 146. L. 22-26.

⁹³ Švietimo vadybos aplinkraštis 1944 m. kovo 7 d. pradinė mokyklų vedėjams // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 628. L. 16.

Lietuvos visuomenė buvo labiau linkusi ugdytis sau naują inteligentiją ir visomis jėgomis priešinosi nacių siekiams paversti jos jaunąją kartą paklusniais nacių darbininkais.

1943 m. rudenį naciai pertvarkė gimnazijas ir progimnazijas į vidurines mokyklas. Jos buvo dviejų pakopų: aukštesnioji mokykla (buvusi gimnazija) ir vidurinė mokykla (progimnazija). Buvusioms progimnazijoms uždrausta turėti daugiau aukštesniųjų klasių negu jų buvo 1943/1944 m. m. Buvo planuojama, jog nuo 1944/1945 m. m. visos vidurinės mokyklos bus tik 4 klasių⁹⁴. Spalio 11 d. vidurinėse mokyklose buvo panaikintos paralelinės ir pedagoginės klasės, kuriose buvo rengiami pradinių mokyklų mokytojai⁹⁵.

Buvo parengtas naujas vidurinių mokyklų 1943/1944 m. m. mokymo planas. Jame vokiečių kalbai buvo skirta daugiau savaitinių pamokų negu lietuvių kalbai ir literatūrai. Vokiečių kalbai visose klasėse buvo skirtos 36 savaitinės pamokos, o lietuvių kalbai ir literatūrai – 34. Į I – IV klasių mokymo planus buvo įtraukti nauji mokomieji dalykai, tokie kaip: stenografija, rusų ir graikų kalbos, mašinraštis. V – VIII mokymo planuose numatyta valandų gamtos mokslo būreliui. Tačiau iš mokymo planų buvo išbrauktas visuomenės mokslas, filosofijos pradmenys ir choro pamokos⁹⁶.

Pertvarkydami gimnazijų ir progimnazijų mokymo turinį, naciai siekė šias mokyklas prilyginti profesinėms mokykloms. Lyginant 1942/1943 m. m. ir 1943/1944 m. mokymo planus, matyti, jog naujame 1943/1944 m. mokymo plane, ypač susiaurintas mokymo turinys. Moksleiviai turėjo gauti minimalų kiekį žinių iš biologijos, chemijos, fizikos, matematikos. Sustiprinus vokiečių kalbos, istorijos, geografijos mokymą turėjo būti paspartintas jaunosios kartos germanizacijos procesas. Naujai pertvarkytose vidurinėse mokyklose moksleiviai nebeturėjo būti ruošiami aukštajam mokslui. Iš jų buvo siekiama tik parengti naciams būtiną darbininkų kontingentą. Šiuos jų tikslus patvirtina ir paskutiniai jų bandymai priversti krašto jaunimą įsitraukti į karą.

1944 m. pavasarį naciai pareikalavo, jog visi abiturientai stotų į Reicho darbų tarnybą, vyresniųjų klasių moksleiviai į priešlėktuvinio lavinimo stovyklas⁹⁷. Tačiau šie okupacinės valdžios nurodymai buvo mažai paisomi. Prie Lietuvos nenumaldomai artėjantis Rytų frontas privertė nacių nutraukti pradėtus darbus ir kuo greičiau trauktis iš krašto. Daugelis mokyklų vėl virto kareivinėmis bei ligoninėmis. Dalis Lietuvos mokyklų dėl Sovietų Sąjungos aviacijos puolimų nutraukė mokslą 1944 m. balandžio mėnesį. Todėl daugelis įgalotinio Lietuvos švietimo reikalams įsakymų bei nurodymų taip ir liko tik popieriuje.

Nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvos aukštosios mokyklos dirbo nepalyginti sunkesnėse sąlygose, nei kad pradžios ir vidurinės mokyklos. 1941 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje pradėjo darbą šios aukštosios mokyklos: Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus universitetas,

⁹⁴ Švietimo vadybos vidurinio ir pedagoginio mokslo departamento aplinkraštis 1943 m. rugsėjo 17 d. progimnazijų direktoriams // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 141. L. 166.

⁹⁵ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva ... P. 463.

⁹⁶ Vidurinių mokyklų 1943/1944 m. m. mokymo planas // LCVA. F. R-629. Ap. L. 140. L. 25.

⁹⁷ Čižiūnas V., Sužiedėlis S., Švietimas II pasaulinio ... P. 781.

Šiaulių prekybos institutas, Vilniaus pedagoginis institutas, Vilniaus dailės akademija, Kauno konservatorija bei Žemės ūkio ir Veterinarijos akademijos⁹⁸. Jau okupacijos pradžioje iš aukštųjų mokyklų buvo atleisti visi žydų tautybės dėstytojai, marksistai ir įtariamai sovietų valdžios šalininkai. Nacių reikalavimu 1941 m. rudenį bei 1942 m. pavasarį iš studentų sąrašų buvo išbraukti žydų bei lenkų tautybės asmenys⁹⁹. 1941 m. vasarą iš darbo Vilniaus universitete buvo atleista 50 žmonių, t. y. apie 25% viso mokslo personalo, o iki rugsėjo 10 d. buvo atleisti 98 personalo darbuotojai ir tarnautojai¹⁰⁰. Įtariamai bendradarbiavimu su sovietine valdžia arba kaip politiškai nepatikimi buvo atleisti dėstytojai iš Dotnuvos žemės ūkio akademijos. Taip pat aukštosiose mokyklose buvo pakeista vadovybė. Vilniaus universiteto rektoriumi buvo paliktas prof. M. Biržiška, Kauno universiteto rektoriumi paskirtas prof. J. Gravrogkas¹⁰¹.

Lietuvos aukštosiose mokyklose nacių okupacijos metais studentų sumažėjo beveik per pusę. 1941 m. pavasario semestrą Vilniaus universitete mokėsi 2270, o 1942 m. pavasario semestrą – 900¹⁰². Pagal oficialią statistiką 1941-1942 m. m. Vytauto Didžiojo universitete mokėsi 1927 studentai, Vilniaus universitete – 916, Šiaulių Prekybos Institute – 246, Vilniaus Pedagoginio Institute – 186, Vilniaus dailės akademijoje – 75, Kauno konservatorijoje – 222¹⁰³.

Lietuvos aukštosios mokyklos buvo priverstos dirbti sunkiomis materialinėmis sąlygomis. Nuo pat okupacijos pradžios kai kurių iš jų patalpos buvo užimtos Vokietijos kariuomenės bei okupacinių įstaigų. Kaip pradžios, taip ir vidurinėms mokykloms trūko elektros energijos bei kuro pastatų šildymui. Dėstytojams ir studentams reikėjo atlikti įvairias okupacinės valdžios pavestas prievoles.

Jau pirmaisiais okupacijos mėnesiais daugelio Lietuvos aukštųjų mokyklų likimas tapo neaiškus. 1941 m. rudenį okupacinė valdžia planavo leisti veikti tik aukštųjų mokyklų paskutiniams kursams ir uždrausti joms priimti naujus klausytojus¹⁰⁴. Tam pasipriešinus, aukštosioms mokykloms buvo leista priimti naujus studentus tik į medicinos, statybos ir technologijų fakultetus¹⁰⁵. (Priedai. Dok. Nr.5).

Tačiau okupacinė valdžia universitetams ėmė grasinti, jog bus uždaryti teologijos ir filosofijos fakultetai Kaune bei humanitarinių mokslų, teisės ir matematikos – gamtos mokslo fakultetai Vilniuje¹⁰⁶. Tų pačių metų lapkričio mėnesį iškilo nauja grėsmė aukštosioms mokykloms. 1941 m.

⁹⁸ 1941-1942 m. m. Švietimo vadybos statistika apie mokinių ir studentų skaičių aukštosiose, vidurinėse ir specialiuosiuose mokyklose // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 90-91; Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis...P. 210.

⁹⁹ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis...P.211.

¹⁰⁰ Vilniaus universiteto istorija...P. 257.

¹⁰¹ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis...P.212.

¹⁰² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P.465.

¹⁰³ 1941-1942 m. m. Švietimo vadybos statistika apie mokinių ir studentų skaičių aukštosiose, vidurinėse ir specialiuosiuose mokyklose // LCVA F. R-629. Ap. 1. B. 782. L. 90-91.

¹⁰⁴ 1941 rugsėjo 12 d. Lietuvos aukštųjų mokyklų memorandumas // VUB RS F.96-196 L. 2.

¹⁰⁵ 1942 kovo 20 d. VDU senato memorandumas // VUB RS F.96-196 L. 2.

¹⁰⁶ Ten pat. L.2.

lapkričio 19 d. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministro A. Rozenbergo potvarkiu aukštosios mokyklos Ostlande turėjo būti uždarytos, išskyrus medicinos, veterinarijos, žemės ūkio, miškų ir technikos fakultetus. A. Rozenbergas numatė Ostlande palikti tik Tartu universitetą, Rygos aukštąją mokyklą bei Kauno žemės ūkio ir veterinarijos akademijas¹⁰⁷.

1942 m. kovo 4 d. vokiečių įgaliotinis Lietuvos švietimo reikalams Schreinertas Vilniaus ir Kauno universitetų senatams pranešė, kad nuo pavasario bus leista rengti tik medicinos, technikos, veterinarijos, agronomijos ir miškininkystės specialistus¹⁰⁸. Naciams reikėjo, jog paliktos veiktų aukštosios mokyklos joms rengtų tuos specialistus, kurie reikalingi vykstant karui su Sovietų Sąjunga. 1942 m. kovo 17 d. Vilniaus universiteto senato posėdyje svarstant humanitarinių bei teisės fakultetų uždarymo klausimą dalyvavo ir aukštųjų mokyklų komisarinis įgaliotinis Rygoje prof. H. Stegmannas. Jis teigė, jog tuo metu, kai vokiečių studentai ir profesoriai, nutraukę universitetinį darbą, kovoja fronte, neetiška kitiems ramiai sau tęsti studijas. Be to, jis siūlė, jog pastaruoju metu, vykstant giliam persilaužimui visuose moksluose ar nebūtų „patogiau po kokių dviejų metų dabar nustojančiuose veikti fakultetuose darbą pradėti su naujomis idėjomis ir prablaivintomis galvomis“¹⁰⁹.

1942 m. pavasarį nacių nurodymu Švietimo vadyba paskelbė potvarkį, pagal kurį abiturientai, norintys mokytis aukštosiose mokyklose, privalėjo atlikti metinę darbo tarnybą Vokietijoje. Tad, aukštosios mokyklos, negaudamos naujų studentų, turėjo palaipsniui pačios likviduotis. Tų pačių metų vasarą naciai buvo nusprendę uždrausti išduoti aukštojo mokslo baigimo diplomus, rengti mokslines diskusijas, ginti disertacijas ir suteikti mokslinius laipsnius¹¹⁰.

Paliktuose veiktų universitetuose ir aukštosiose mokyklose buvo keičiamos mokymo programos. Naciai stengėsi į jas įtraukti kuo daugiau vokiečių kalbos ir „nacionalsocialistinės teorijos“. Studentams buvo dėstoma „nacionalsocialistinė teorija“, supažindinama su rasių nelygybe, vadizmu, antisemitiniais Niurnbergo įstatymais. Rasių teorija buvo įtraukta į universitetų ir aukštųjų mokyklų mokymo planus, kaip svarbiausias dalykas¹¹¹.

Sunkioje padėtyje nacių okupacijos metais atsidūrė Lietuvos mokslų akademija. Jai trūko lėšų ne tik algoms, bet ir paprasčiausiems buitiniams reikalams: malkoms, kanceliarijos priemonėms, telefono sąskaitoms apmokėti, nekalbant jau apie remontą ar mokslinių darbų spausdinimą. Šiai mokslo įstaigai buvo mažinami etatai, o neretai po kelis mėnesius darbuotojams nemokamos algos.

112

1943 m. pavasarį, nepavykus naciams Lietuvos jaunimo įtraukti į organizuojamą lietuvių SS legioną, Vokietijos kariuomenę ar kitus pagalbinius karinius dalinius, buvo griebtasi represijų prieš

¹⁰⁷ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P.465.

¹⁰⁸ Ten pat. P. 466.

¹⁰⁹ Vilniaus universiteto istorija 1940-1979... P. 32.

¹¹⁰ Dobrovolskas J. Švietimo, mokslo ir kultūros... P. 64.

¹¹¹ Bulavas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis ...P. 214-215.

aukštasis mokyklas. Gavęs Ostlando reicho komisaro sutikimą, Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentlenas ir SS bei policijos vadas įsakė uždaryti Lietuvos aukštąsias mokyklas ir universitetus. 1943 m. kovo 17-18 d. buvo uždaryti Kauno ir Vilniaus universitetai, Mokslo ir Dailės akademijos, Pedagoginis institutas bei Valstybinė filharmonija. Kartu su aukštosiomis mokyklomis buvo uždarytos ir 4 mokytojų seminarijos. 46 žymūs Lietuvos inteligentai buvo suimti ir išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Tarp suimtųjų buvo Švietimo generalinis tarėjas P. Germantas, penki profesoriai ir keturi gimnazijų direktoriai. Naciai nebeskyrė naujo Švietimo generalinio tarėjo, o jo vietą užėmė įgaliotinis Lietuvos švietimo reikalams Schreinertas¹¹³.

Universitetų uždarymas sukėlė visos visuomenės nepasitenkinimą. Tačiau į daugkartinius memorandumus bei Vilniaus ir Kauno universitetų vadovybių prašymus leisti pradėti darbą uždarytomis Lietuvos aukštosioms mokykloms okupacinė nacių valdžia nereagavo (Priedai. Dok. Nr. 6).

Kurį laiką Lietuvos visuomenėje gyvavusi iliuzija, jog krašto kultūrinio gyvenimo tvarkymas yra nacių patikėtas lietuviams po 1943 m. pavasario visiškai sužlugo. Vargu ar po Lietuvos aukštųjų mokyklų uždarymo krašto inteligentija galėjo pakartoti 1941 m. rugpjūčio 24 d. Lietuvos aukštųjų mokyklų memorandumo žodžius: “Jei šiandien lietuvis dėl karo gali pakelti, nors ir su dideliu sunkumu visokius ūkio apribojimus ir suvaržymus, tai tik todėl, kad jis tikisi, kad kultūrinis gyvenimas bus paliktas patiems lietuviams tvarkyti ir rikiuoti“¹¹⁴.

1943 m. gegužės mėnesį Lietuvos mokslo įstaigas aplankė Ostlando reicho komisariato mokslo tarnybos vedėjas H. Stegmanas. Jis susitiko su Lietuvos mokslo darbuotojais ir aptarė vokiečiams rūpimų temų tyrimą. Naciai norėjo priversti Lietuvos mokslininkus tyrinėti karui svarbias temas. Tačiau dauguma mokslininkų vilkino šiuos tyrimus ir iki pat okupacijos pabaigos jie nebuvo užbaigti¹¹⁵.

Spaudos, knygų leidybos ir radijo kontrolė

Okupacinė nacių valdžia stengėsi griežtai kontroliuoti visuomenės informavimo priemones. Pasak istoriko A. Bubnio, „naciai stengėsi įvesti totalinę informacijos priemonių kontrolę ir panaudoti jas savo propagandos tikslams“¹¹⁶. Vos tik okupavę Lietuvą naciai įvedė karinę spaudos cenzūrą. Taip pat į savo rankas perėmė spaustuves, knygynus, kitas spausdinimo ir platinimo įmones bei įstaigas su visais jų įrengimais bei turtu. Reicho komisaro Rytų karšte H. Lohse's 1941 m. gruodžio 22 d. potvarkiu visi norintieji dirbti spaudos darbą privalėjo gauti Reicho komisaro

¹¹² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva...P. 467-471; Liekis A. Akademinis mokslas Lietuvos... P.97-114.

¹¹³ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 463.

¹¹⁴ Lietuvos aukštųjų mokyklų 1941 m. rugpjūčio 24 d. Memorandumas //VUB RS. F. 96 – 196. L. 26.

¹¹⁵ Bulavas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis ...P. 228.

¹¹⁶ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P.471.

arba generalinio komisaro raštišką leidimą. Vėliaus naciai dar labiau sugriežtino reikalavimus krašto spaudos leidimui. H. Lohse 1942 m. kovo 5 d. potvarkiu okupacinių valdžios įstaigų leidimas buvo reikalingas steigiant arba atidarant laikraščių, žurnalų ir knygų leidimo bei informavimo biurus, taip pat įmones, kurios verčiasi tokių leidyklų ir biurų gaminių platinimu. Leidimas buvo reikalingas jau einantiems periodiniams leidiniams bei kitokiems raštams. Suteiktą leidimą kompetentinga įstaiga galėjo atšaukti arba vėl išduoti su kokiais nors papildomais įsipareigojimais¹¹⁷. Taip buvo stengiamasi, jog bet koks leidinys krašte neišeitų be okupacinės nacių valdžios žinios. Siekiant iš spaudos leidybos turėti ne tik politinės, bet ir materialinės naudos Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas 1942 m. rugsėjo 23 d. potvarkiu įsteigė Lietuvos generalinės srities spaudos sąjungą, kuri buvo tiesiogiai pavaldi jam pačiam¹¹⁸. Šios sąjungos nariais buvo laikomos visos Lietuvoje su spaudos leidyba ir jos platinimu susijusios įmonės, būtent: leidyklos, spaustuvės ir spaudinių prekybos įmonės. Spaudos sąjungos nariai buvo tiesiogiai pavaldūs vedėjui, kuris savo ruožtu buvo Generalinio komisariato valdininkas¹¹⁹.

Dėl nacių vykdomos cenzūros bei karo ir okupacijos sunkumų Lietuvoje laikraščių bei žurnalų skaičius buvo labai sumažėjęs. Jei iki karo Lietuvoje buvo leidžiama per šimtą periodinių leidinių, tai nacių valdymo laikotarpiu jų ėjo vos keliolika. Skaitytojus pasiekdavo du dienraščiai – „Į laisvę“ (nuo 1943 m. – „Ateitis“) Kaune „Naujoji Lietuva“, savaitraščiai: „Ūkininko patarėjas“, Kaune, „Tėviškė“, Šiauliuose, „Žemaičių žemė“, Telšiuose, „Panevėžio apygardos balsas, „Biržų žinios“, „Naujoji gadyne“, Marijampolėje. Taip pat buvo leidžiama keletas žurnalų: „Naujoji sodyba, „Savaitė“, „Savitarpinės pagalbos žinios“, „Žemės ūkis“, „Karys“, vaikams skirtas leidinys „Žiburėlis“, „Kūryba“. Vokiečiams Lietuvoje buvo leidžiami du dienraščiai - „Kauener Zeitung“ ir „Wilnaer Zeitung“¹²⁰.

Legaliai leidžiamą spaudą naciai naudojo savo propagandos skleidimui bei krašto germanizavimo tikslams. Veikiant šia linkme, naciai neleido Šiauliuose leidžiamam laikraščiui vadintis „Tėvynė“ ir pervadino jį į „Tėviškę“. Tik nuo 1943 m. pabaigos davė leidimą leisti kultūrai skirtą žurnalą „Kūryba“, kurio redaktorių paskyrė pats Generalinis komisaras¹²¹. Teisus yra literatūrologas V. Kubilius teigdamas, jog tuo metu „Lietuviškoji spauda <...> buvo okupuoto krašto spauda“¹²². Laikraščiai ir žurnalai galėjo spausdinti tik cenzūros leistus straipsnius. Redakcijos buvo priverstos savo leidiniuose pateikti nacių pareigūnų atsiųstus vedamuosius straipsnius bei skelbimus. Spaudos puslapiuose mirgėjo A. Hitlerio, A. Rozenbergo, H. Himlerio ir kitų Trečiojo Reicho vadų portretai, liaupsinamos Reicho darbo tarnybos vaizdai bei vokiečių

¹¹⁷ Ten pat. P. 471.

¹¹⁸ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis... P. 232.

¹¹⁹ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 473.

¹²⁰ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 472; J. Tamošiūnas. Lietuviškų periodinių leidinių bibliografija 1832-1982. Kaunas, 1991. P. 754-759.

¹²¹ Brazaitis J. Vienų vieni... P. 124-125.

¹²² Kubilius V. Neparklūdyta mūza...P. 112.

kariuomenės žygdarbių fotografijos. Tokia susiklosčiusi padėtis privertė ne vieną likusį Lietuvoje publicistą, poetą bei rašytoją pradingti iš laikraščių bei žurnalų puslapių, boikotuoti oficialiąją spaudą¹²³. Tačiau naciai mažino netgi cenzūruojamos lietuviškos spaudos tiražus.

Kaip atsakas į nacių vykdomą spaudos ir žodžio laisvės varžymą krašte suklestėjo nelegali spauda. Pogrindyje veikusių įvairių politinių srovių ir organizacijų leidiniai pavadinimų gausa, o taip pat ir skaitytojų skaičiumi pralenkė legaliai ėjusią nacių cenzūruojamą spaudą. Kai kurių slaptų laikraščių tiražai mažai nusileido oficialiai leidžiamų laikraščių tiražams¹²⁴.

Nacių okupacinė vadžia didelį dėmesį skyrė ir radijo kontrolei. Ypač buvo kovojama su užsienio radijo stočių klausytojais. Naciai siekė, jog Lietuvos gyventojus pasiektų tik okupacinės valdžios atrinkta informacija, kuri skatintų užimto krašto visuomenės palankumą nacistiniai Vokietijai ir padėtų ją išnaudoti karo tikslams. Todėl okupacinė valdžia griežtai persekiojo Vokietijai priešišku radijo stočių klausytojus, atiminėjo iš gyventojų radijo imtuvus, baudė vokiečiams nepalankios informacijos ir gandų skleidėjus¹²⁵. H. Lohsė 1942 m. rugsėjo 13 d. potvarkiu visiems Ostlando gyventojams uždraudė klausytis užsienio radijo stočių ir slaptų krašto vidaus siųstuvų. Nusizengusiems grėsė sunkių darbų kalėjimas ir radijo imtuvų konfiskavimas, o asmenims, sąmoningai platinusiems uždraustų radijo stočių bei siųstuvų žinias – sunkių darbų kalėjimas arba mirties bausmė¹²⁶.

Vos tik okupavę Lietuvą naciai į savo rankas perėmė Vilniaus ir Kauno radijo stotis. Jos buvo įtrauktos į Vokietijos radijo stočių valdymo sistemą ir tapo pavaldžios Reicho radijo bendrovei (Reichs-Rundfunk GmH)¹²⁷. Radiją, kaip ir spaudą, naciai naudojo dezinformacijos bei propagandos skleidimui. Programos iš nacistinės Vokietijos bei nacių pareigūnų pranešimai turėjo pirmumą prieš visas vietines laidas¹²⁸. Tik antraeilis vaidmuo buvo skiriamas vietinės laidoms, bet ir pastarosios buvo griežtai kaip ir spauda kontroliuojamos.

Okupacinė nacių valdžia darė kliūtis ir lietuviškų knygų leidybai. Nacių cenzoriai nesiskubindavo duoti atsakymo apie pateiktus spausdinimui leidinius. Grožinės bei mokslinės knygos cenzūros buvo laikomos po dvejus metus neduodant autoriams ar leidykloms jokie atsakymo¹²⁹. 1942 m. liepos 30 d. ataskaitoje Vilniaus miesto komisaras gyrėsi, jog Vilniuje leidybinė veikla beveik apribota. Nedraudžiama leisti tik lietuviškų-vokiškų ir lenkiškų-vokiškų pasikalbėjimus knygelių bei antibolševikinės pakraipos kalendorių. Jis konstatavo, kad pasitaikė ir pavienių tendencijų skelbti nacionalines dainas ir eilėraščius, tačiau jos, savaime suprantama,

¹²³ Ten pat. P. 112-113.

¹²⁴ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 473.

¹²⁵ Ten pat. P. 475.

¹²⁶ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 473.

¹²⁷ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis... P. 233.

¹²⁸ 1942 m. balandžio 2 d. Vilniaus radijo stoties programos vedėjo J. Neveravičiaus programinis patvarkymas Nr. 7 // LCVA. F. R-636. Ap. 1. B. 44. L. 4.

¹²⁹ Brazaitis J. Vienų vieni... P. 125.

nebuvo įgyvendintos dėl mūsų cenzūros darbo¹³⁰. Todėl, veikiant karo sunkumams bei dėl nacių griežtos cenzūros, per visą okupacijos laikotarpį nedideliu tiražu išėjo vos apie 100 pavadinimų knygų. Dalis šių knygų išleista tik papirkus cenzūrą arba buvo išspausdintos bei išplatintos slaptai. Taip buvo išleisti Maironio “Pavasario balsai”, B. Brazdžionio “Per pasaulį keliauja žmogus”, S. Zoborsko “Arti žemės”, P. Rimkūno “Kiemenu kaimas”, K. Bradūno “Vilniaus varpai”, E. Matuzevičiaus “Audros paukščiai” ir kt¹³¹. 1943 m. vasario 4 d. Ostlando reicho komisariato aplinkraštyje buvo skelbimas, jog „<...> Šiandien gali būti leidžiama daugiausia tik vertimai iš vokiečių kalbos”¹³². Dėl nacių daromų kliūčių nepavyko išleisti Didžiojo lietuvių kalbos žodyno, tačiau sėkmingai buvo atspausdintas lietuvių – vokiečių kalbų žodynas¹³³.

Ypač opus klausimas nacių okupacijos metais Lietuvos mokykloms buvo vadovėlių trūkumas. Okupacinė nacių valdžia uždraudė naudoti pirmosios sovietų okupacijos metais išleistus bei kitus jų nuomone netinkamus vadovėlius, tačiau labai mažai leido spausdinti naujų mokymo priemonių ar perleisti senąsias. Dėl šių nacių pareigūnų sprendimų vadovėlių ypač stokojo vidurinės ir aukštesniosios mokyklos, o pradinėse mokyklose, pradedant nuo antro skyriaus, mokiniai beveik visai neturėjo skaitinių knygų, gramatikos, skaičiavimo, gamtos ir kitų vadovėlių. Ieškant išeities iš susidariusios situacijos, 1942 m. gruodžio 10 d. Švietimo generalinis tarėjas išleido aplinkraštį, kuriame paskelbė „vadovėlių rinkimo vaju”. Jo rašte buvo rašoma, jog: „karo metu vadovėlių klausimai visoms mokykloms ir mokyklinio jaunimo tėvams pasidarė labai opūs. Kadangi dabartinėmis aplinkybėmis patenkinti visos vadovėlių paklausos jokia būdu negalima, tai ypatingai svarbu racionaliai išnaudoti visą dabartinių vadovėlių kiekį, kuris yra ar buvo moksleivių rankose”¹³⁴.

1943 m. lapkričio mėnesį Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamentas kreipėsi į Valstybinę leidyklą kiek paspartinti vadovėlių leidimą bei padidinti leidžiamų vadovėlių tiražus¹³⁵. Tačiau šios problemos sprendimas mažai pasistūmėjo į priekį. 1944 m. vadovėlių trūkumo klausimas dar labiau paaštrėjo. Švietimo vadyba vėl išleido aplinkraštį: „Dėl vadovėlių rinkimo”. Jame buvo rašoma: „Šiuo metu viena didžiausių mokyklos sunkenybių yra nepaprastas vadovėlių trūkumas. Švietimo vadyba, tai ypač jaučia ir, norėdama mokykloms padėti, skelbia vadovėlių rinkimą mokinių tarpe”¹³⁶. Visoms Lietuvos mokykloms buvo nurodoma suregistruoti turimus vadovėlius, išaiškinti mokiniams, jog juos reikia ypatingai tausoti ir mokslo metų gale nepardavinėti bet kam, o atiduoti mokykloms, kad iš jų galėtų mokytis kiti moksleiviai. Mokyklų

¹³⁰ 1942 liepos 30 Vilniaus miesto komisaro ataskaita // LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B.33.L.262.

¹³¹ Kubilius V. XX amžiaus literatūra... P. 354

¹³² Ruseckaitė A. Pamiršto laikotarpio literatūros bruožai 1941-1944 m. Kultūros barai. Vilnius, 1991. Nr.7. P. 77.

¹³³ Baigimas didis Kultūros darbas. Ateitis. 1944 birželio 10 d. Nr. 134. P. 3.

¹³⁴ 1942 m. gruodžio 10 d. Švietimo generalinio tarėjo aplinkraštis vidurinių ir specialiųjų mokyklų direktoriams ir pradinių mokyklų vyr. inspektoriams // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 140. L. 62.

¹³⁵ 1943 m. lapkričio 26 d. Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamento raštas Valstybiniai leidykla // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 835. L. 628-629.

¹³⁶ 1944 m. balandžio 31 Švietimo vadybos aplinkraštis // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 141. L. 31.

vadovai, mokytojai ir netgi moksleiviai turėjo įtikinti visus aukoti vadovėlius mokykloms. Deja, šios priemonės mažai kuo galėjo pagelbėti mokykloms. 1944 m. balandžio mėnesį „Nepriklausoma Lietuva“ konstatavo: „<...> Pradžios mokyklos ir gimnazijos negali normaliai dirbti, nes trūksta vadovėlių“¹³⁷.

Knygų leidyba buvo smukusi Latvijoje bei Estijoje. Naciai atsisakydavo spausdinti estų kūrinius motyvuodami tuo, jog tam trūksta popieriaus¹³⁸. Tačiau Latvijoje Antrojo pasaulinio karo metais buvo išleista kur kas daugiau knygų. 1941-1944 m. Latvijoje išėjo apie 1500 knygų ir muzikinių kūrinių. Didžiąją dalį šių leidinių sudarė vadovėliai ir grožinė literatūra¹³⁹.

Kultūrinio gyvenimo varžymas

Prasidėjus nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui nemažai rašytojų, dailininkų, teatro aktorių, muzikų ir kitų sričių kultūros veikėjų pasitraukė į Sovietų Sąjungą. Su sovietinio režimo veikėjais pasitraukė literatai S. Neris, P. Cvirka, K. Korsakas, A. Venclova, J. Šimkus, J. Marcinkevičius, L. Gira, J. Baltušis ir kt. 1940-1944 m. išeivijoje atsidūrė net 236 jau tuo metu literatais vadinti arba vėliau literatais tapę asmenys¹⁴⁰. Lietuvą paliko dailininkai – S. Žukas, V. Jurkūnas, I. Trečiokaitė, Z. Vaineikytė, artistai, muzikai, kultūros veikėjai – K. Kymantaitė, R. Marijošius, A. Staškevičius, P. Vosyliūtė, J. Banaitis ir kt.¹⁴¹. Nacių okupacijos metais Vilniuje ir Kaune liko tik tie dailininkai ir tapytojai, kurie dirbo pedagoginį darbą Vilniaus ir Kauno dailės mokyklose¹⁴².

Nacistinei Vokietijai okupavus kraštą prasidėjo žydų tautybės, bendradarbiavusių su sovietine valdžia ar politiškai nepatikimų teatrų aktorių, kompozitorių, dirigentų, muzikantų ir kitų kultūros veikėjų persekiojimas. Siekdama atsikratyti sovietinio režimo likučių šį darbą pradeda LV. Švietimo ministro J. Ambrazevičius įsakymu atleidžiamas Kauno valstybinio teatro dirigentas Juozas-Kelpša, dramos režisierius Borisas Dauguvietis, baleto režisierius Bronius Keblauskas ir kt.¹⁴³. Vėliau žydų tautybės bei politiškai nepatikimi asmenys įkalinami, vežami į koncentracijos stovyklas ar šaltakraujiškai žudomi. Patekę į nacių rankas nužudomi poetas V. Montvila, skulptorius V. Grybas, grafikas T. Lomsargis, dailininkas B. Žekonis, dirigentai L. Hofmekleris, Durmaškinas,

¹³⁷ Vokiečiai slopina Lietuvos švietimą // Nepriklausoma Lietuva. 1943 balandžio 16.

¹³⁸ Toivo U. Raun. Estonia and The Estonians. California, 1987. P. 167.

¹³⁹ Zanders V. Latviešu gramatniecība nacistu okupācijas laikā // Starptautiska konference. Bibliotēka, gramatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939-1945). 8.10.1996-12.10.1996., Jūrmala. Materialu krājums. Rīga, 1999. P.

120

¹⁴⁰ XX amžiaus lietuvių literatūra. Vilnius, 1994. P. 176.

¹⁴¹ Rakūnas A. Lietuvos liaudies kova... 129.

¹⁴² Lietuvos dailės istorija. Vilnius, 2002. P. 263.

¹⁴³ Ten pat. P. 131.

lenkų muzikinės komedijos teatro Vilniuje režisierius ir meno vadovas Vyrvičius-Vichrovskis, Kauno dramos trupės režisierius A. Martenas ir daugelis kitų¹⁴⁴.

Iki pat okupacijos pabaigos naciai persekiojo Lietuvos inteligentiją. Nemažai kultūros bei visuomenės veikėjų buvo įkalinti Lietuvoje arba pateko į nacistinės Vokietijos koncentracijos stovyklas, kur ir mirė. Pravieniškių koncentracijos stovykloje buvo įkalintas poetas T. Tilvytis, gestapas po kelis kartus buvo areštavęs rašytojus I. Simonaitytę, A. Churginą, J. Būtėną, P. Juodelį ir kitus. B. Pšibilskis teigia, jog „vienas iš pirmųjų į Štuthofą pateko rašytojas žurnalistas R. Mackonis – Vilniuje ėjusio laikraščio „Naujoji Lietuva“ vyr. redaktorius, - paskelbęs SS oficiozo „Das Schwarze korps“ straipsnio „Germanizuoti?, kuriame atvirai išdėstyti kėslai prislėgė Lietuvos gyventojus, vertimą“¹⁴⁵. Didelį intelektualinių jėgų praradimą Lietuva patyrė 1943 m. kovo 16-17 dienomis. Uždarius Lietuvos aukštąsias mokyklas buvo suimti 46 žymūs Lietuvos inteligentai ir išvežti į Štuthofą koncentracijos stovyklą¹⁴⁶. Antra didesnė nacių akcija buvo įvykdyta 1943 m. balandžio 29 d. Siekdamas likviduoti pagrindinę spaudą, gestapas suėmė 16 žurnalistų ir spaustuvės darbuotojų. Visi jie pateko į Štuthofą¹⁴⁷. Okupacinė nacių valdžia tokiu būdu dar labiau smukdė ir taip okupacijų ir karo susilpnintą Lietuvos kultūrinį gyvenimą. Vis tik masinio inteligentijos naikavimo nebuvo griebtasi, kaip ir nesiekta bent jau iki karo pabaigos visiškai sunaikinti Lietuvos kultūros. Priešingai tuo pereinamu laikotarpiu šią krašto gyvenimo sritį siekta kontroliuoti, naudoti propagandos tikslams bei stengtasi palaipsniui slopinti pavergtų gyventojų tautinę ir politinę savimonę. Šios trys nacių veiklos kryptys atsispindi visose Lietuvos kultūrinio gyvenimo sferose.

Okupacijos metais naciai skyrė didelį dėmesį teatru veiklos bei muzikinio gyvenimo varžymui. Tam tikri pasikeitimai Lietuvos teatro gyvenime įvyko krašte veikiant Lietuvos Laikinajai vyriausybei. Jos įsakymais buvo uždaryti žydų, lenkų ir sovietinės okupacijos laikotarpiu įkurti teatrai¹⁴⁸. Vėliau likę veikti Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio valstybės teatrai, Kauno valstybinis vaikų teatras, Vilniaus valstybinis „Vaidilos“ teatras bei Vilniaus filharmonija oficialiai buvo Švietimo vadybos Meno departamento ir miestų savivaldybių žinioje¹⁴⁹. Remiantis Ostlando reicho komisaro 1941 m. gruodžio 19 d. ir 1942 m. gruodžio 18 d. potvarkiais, buvo nustatyta, kad vaidinti bet kurios rūšies scenos veikalus (operą, dramą, baletą, cirką ir kt.) reikalingą iš anksto gauti raštišką generalinio komisaro ar jo įgaliotos įstaigos leidimą¹⁵⁰. Tokiu būdu nuo pat okupacijos pradžios teatrų veiklą ir jų repertuarą nacių okupacinė valdžia ėmė cenzūruoti. Vos prasidėjus 1941-

¹⁴⁴ Dobrovolskas J. Švietimo, mokslo ir kultūros... P. 66-67; Kubilius V. Nėparklūpyta mūza... P. 30.

¹⁴⁵ Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros... P. 140.

¹⁴⁶ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 466.

¹⁴⁷ Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros... P. 143.

¹⁴⁸ Lietuvos Laikinoji vyriausybė... P. 35.

¹⁴⁹ 1941 m. Švietimo vadybos etatai // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 672. L. 43-54.

¹⁵⁰ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis... P. 234.

1942 m. teatriniam sezonui, iš repertuarų buvo išbraukti žydų, sovietinių bei kai kurių lietuvių ir Vakarų Europos autorių veikalai, uždrausta vaidinti rusų klasiką¹⁵¹ (Priedai. Dok. Nr. 7).

Kiekvienas veikalas, numatytas pastatymui, nacių cenzūros buvo tikrinamas ar nėra kokiais būdais susijęs su antihitlerinių nuotaičių kurstymu, ar kitokia ideologija, o ypač komunizmo propagavimu. Pagal nustatytą tvarką prašymas leisti pastatyti veikalą turėjo būti įteikiamas apygardos komisarui, nepradėjus studijuoti pjesės. Jame reikėjo nurodyti ar tai pirmas, ar atnaujintas pastatymas, kokia kalba bus vaidinama. Numatant vaidinti ne vokiečių kalba, reikėjo pridėti visą pjesės tekstą ir režisieriaus konspektą¹⁵². Už nusizengimus šiai tvarkai grėsė kalėjimas, bauda ar turto konfiskavimas. Naciai nesiryžo iškart uždaryti lietuviškų teatrų, tačiau įvedė griežtus jų veiklos apribojimus, kurie kliudė natūraliai plėtotis jų kūrybiniam darbui. Vis tik ateityje buvo planuojama palaipsniui likviduoti ir šias meno įstaigas. Iki tol okupacinė valdžia tikėjosi pakeisti teatrų darbo kryptį, priversti juos tarnauti hitlerinei propagandai bei su jų pagalba slopinti tautinę savimonę. Naciai siekė, jog okupuotose Baltijos šalyse spaudoje, literatūroje, kine bei teatre būtų jaučiama vokiečių įtaka¹⁵³. Todėl teatrų, kinų ir koncertų salės buvo užpildytos vokiečių autorių kūriniais. Visa tai paaiškina, kodėl teatrai, kaip ir kitos kultūros įstaigos iškart nebuvo uždarinėjamos, nors ir būta nemažai panašių mėginimų. Kaip antai, kai kurias Kauno dramos ir Vaidilos teatrų trupes nuolat buvo mėginta likviduoti.

Tvirta ranka naciai prižiūrėjo ir muzikinį krašto gyvenimą. Statant muzikinį veikalą prie prašymo reikėjo pridėti jo partitūrą arba pilnas gaidas fortepijonui¹⁵⁴. Dėl nacių cenzūros operos kolektyvams teko atisakyti iki tol didelį pasisekimą turėjusių veikalų – A. Rubinšteino „Demonas“, J. Karnavičiaus „Gražina“ ir kitų kūrinių statymo.

Didelė netektis Kauno muzikiniam gyvenimui buvo Kauno radiofono šeimininkų pasikeitimas. Kai jį į savo rankas perėmė naciai, jie mažai vietos skyrė vietinių muzikinių kūrinių transliavimui. Dar didesnis smūgis buvusiai Laikinajai sostinei buvo 1943 m., nes tuo metu kartu su Lietuvos aukštosiomis mokyklomis buvo uždaryta Kauno konservatorija.¹⁵⁵ Jie prieš karą, visas muzikinis gyvenimas buvo susikcentravęs Kaune, tai nacių okupacijos laikotarpiu muzikantai kultūrinio židinio centro turėjo ieškoti kituose miestuose. Vieną po kitos besikeičiančios okupacijos pakeitė situaciją ir Vilniuje. Mieste buvo likviduota lenkų konservatorija, žydų muzikos institutas, privati Vujevudskos muzikos mokykla. Pašalinus iš Vilniaus radiofono bei Vilniaus filharmonijos orkestrų žydų tautybės asmenis, šie kolektyvai labai sumažėjo ir todėl buvo sujungti į vieną. Taip Vilniuje teliko vienintelis orkestras, kuriam atiteko trys pareigos: koncertai, muzikinė veikla radiofone ir darbas operoje.

¹⁵¹ 1941 m. gruodžio 10 d. Švietimo Generalinio tarėjo raštas visoms Švietimo vadybos įstaigoms // LCVA F. R- 854 Ap. 1. B. 58. L. 2.

¹⁵² Lietuvių tarybinis teatras... P. 33-34.

¹⁵³ Handrach H. D. Das Reichskommissariat Ostland... P. 167.

¹⁵⁴ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis... P. 234.

Susidūrus su karo ir okupacijos sunkumais, vykstančiomis permainomis pirmaisiais okupacijos metais koncertų buvo rengiama daug, tačiau vėliau kiek stabilizavus padėčiai jų dar padaugėjo. 1943 m. uždarius Vilniaus filharmoniją, vėl buvo sutrikdytas kiek normalizavęsis muzikinis krašto gyvenimas.

Nacių reikalavimu koncertų salėse vyravo vokiečių autorių kūriniai¹⁵⁶. Vokiška muzika klausytoja pasiekdavo ir per radiją. Okupacinė valdžia griežtai neribodama okupuoto krašto gyventojų kultūrinio aktyvumo siekė, jog pastarajame kuo mažiau atsispindėtų tautinės savimonės puoselėjimas ir lietuvių meninė veikla būtų kiek įmanoma pajungta Lietuvos germanizavimo tikslams.

Panašios kultūrinės politikos naciai laikėsi Latvijoje bei Estijoje. Šiose Lietuvos kaimyninėse šalyse naciai taip pat varžė kultūrinį gyvenimą, ypač didelis dėmesys buvo skiriamas teatrui, muzikai bei kinui. Teatruose naciai leido statyti tik klasikų veikalus, komedijas, kupletus, nors pavyzdžiui, Estijoje buvo uždraustas „Fausto“ pastatymas, motyvuojant tuo, jos estų teatras dar nėra pakankamo lygio, jog galėtų statyti tokius kūrinius. Lietuvoje, Latvijoje bei Estijoje naciai uždraudė atlikti bet kokius rusų, lenkų bei prancūzų autorių muzikinius kūrinius¹⁵⁷.

Lenkijoje bei okupuotoje Sovietų Sąjungos teritorijoje naciai siekė visiškai sunaikinti vietinių gyventojų kultūrą ir sukurti „intelektualinę dykvietę“¹⁵⁸. A. Dallin tokią nacių politiką įvardija kaip „kultūrinę kastraciją“ (kultūros pašalinimo politiką – L. J.), kuri, anot jo, buvo dalis nacių vykdomos tautų sunaikino programos¹⁵⁹.

Kultūros įstaigų apiplėšimas ir naikinimas

Karo ir nacių okupacijos laikotarpiu didžiulius nuostolius patyrė Lietuvos bibliotekos, muziejai, institutai, tyrimų laboratorijos bei kitos švietimo ir mokslo įstaigos. Nacistinės Vokietijos kariuomenei veržiantis į Lietuvą dėl įvykusių gaisrų sunaikinta per 20 (Lazdijų, Vilkaviškio, Zarasų, Rietavo, Antalieptės, Varnių, Merkinės, Marijampolės ir kt.) ir smarkiai nukentėjo 62 bibliotekos¹⁶⁰. Krašte buvo uždarytos visos žydų bibliotekos¹⁶¹. Daugelyje likusių bibliotekų įsikūrė karo ligoninės, štabai, apsigyveno vokiečių kareiviai, kurie iš periodinės spaudos darydavosi gultus, degindavo knygas bei inventorių. Bibliotekas nuolat kilnojo iš vienos vietos į kitą, metė iš užimamų patalpų į blogas, net ir knygoms sandėliuoti netinkamas patalpas. Pavyzdžiui, okupacinė valdžia

¹⁵⁵ Jakubėnas V. Istorinė lietuvių muzikos apžvalga // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1968. T.15. P. 695.

¹⁵⁶ Vilniaus muzikinis gyvenimas // Kūryba. 1944. Nr. 1. P. 53.

¹⁵⁷ Bonusiak W. Polityka ludnoscowa III Rzeszy... S. 135

¹⁵⁸ Ten pat. P. 135.

¹⁵⁹ Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland...P. 682-684.

¹⁶⁰ Pšibilskis B. Kultūros-švietimo įstaigos... P. 120.

¹⁶¹ 1941 m. rugpjūčio 1 d. – 1942 m. balandžio 1 d. viešųjų valstybinių bibliotekų veiklos apžvalga // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1051. L. 204.

Kaune kitus iškraustė į centrinę valstybinę biblioteką, o jos patalpas paėmė savo reikalams¹⁶². Kauno miesto Žaliakalnio biblioteka buvo iškelta į daržinę, o Vilniaus 3-oji – į pusiau sugriautą namą. 1942 m. Kaune negalėjo veikti viena biblioteka ir trys skaityklos. 1944 m. pradžioje Kauno bibliotekų padėtis buvo dar blogesnė. Iš Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos buvo atimta didelė dalis patalpų, ir jį turėjo susispausti rūsiuose. Centrinė valstybinė biblioteka buvo išbarstyta net keliuose vietose, o Žaliakalnio rajoninė biblioteka dėl patalpų stokos buvo visai uždaryta¹⁶³.

Nacių okupacijos metais ypač nukentėjo Lietuvos bibliotekų fondai. Dar Lietuvos Laikinoji vyriausybė pradėjo bibliotekose esančių knygų atranką. 1941 m. liepos 15 d. Švietimo ministras J. Ambrazevičius per radiją bei spaudą paskelbė, jog iš bibliotekų būtų pašalintos visos komunistinės knygos gautos po 1940 m. birželio 15 d¹⁶⁴. 1941 m. liepos 29 d. Rytų krašto reicho komisariato propagandos skyrius įsakė išmesti iš bibliotekų marksistines ir sovietines knygas, žydų raštus, užsienio autorių knygas, išleistas po 1933 m. Buvo galima palikti tik tas knygas, kurios palankiai rašė apie Vokietiją ir neprieštaravo nacionalsocialistinei ideologijai¹⁶⁵. Lietuvos Laikinosios vyriausybės Švietimo ministerijos funkcijas perėmusi Švietimo vadyba toliau tęsė bibliotekų fondų valymus nuo netinkamos literatūros. 1941 m. gruodžio 18 d. Švietimo vadybos pradžios mokslo departamentas visoms bibliotekoms išsiuntinėjo sovietinės okupacijos laikotarpiu išleistų knygų sąrašus: pirmajame buvo nurodytos knygos išleistos sovietinės okupacijos laikotarpiu, kurias buvo galima palikti bibliotekose; antrajame - išvardintos knygos, kurias reikėjo išimti iš bibliotekų knygų fondų ir vėliau perduoti kitoms įstaigoms sunaikinimui; trečiajame sąrašė buvo nurodyti leidiniai, kuriuos reikėjo pašalinti iš knygų lentynų bei katalogų ir laikinai iki kito nurodymo neišduoti skaitytojams. Į paskutinį sąrašą pateko daugiausiai lietuvių autorių knygos, kurie bendradarbiavo su sovietine valdžia¹⁶⁶. 1942 m. sausio 27 d. aplinkraščiu Švietimo vadyba dar labiau sukonkretino pašalintinų iš bibliotekų knygų sąrašą. Jame buvo nurodyta kuo skubiau iš bibliotekų pašalinti: 1) žydų autorių bet kada išleistus kūrinius (vertimus, originalus, mokslinę ir grožinę literatūra), pvz., Bieleckino, Heinės, Geršenzono, k. Markso, Zimano ir kt. 2) bet kada išleistus lietuvių autorių kūrinius: P. Cvirkos, L. Giros, K. Korsako, S. Neries, J. Paleckio, J. Šimkaus, A. Venclovos. 3) visus veikalus išleistus Lietuvoje tarybiniais metais įvairių leidyklų, pvz., buv. Spaudos Fondo, „Raudonosios vėliavos“, ir LTRS Valstybinės leidyklos, išskyrus 29 veikalus, tarp kurių nurodyti iš lietuvių autorių J. Balio, J. Baltrušaičio, S. Čiurlionienės, S. Daukanto, M. Ivanausko ir kt. kūriniai; iš užsienio autorių – P. Buck, W. J. Claxton, F. Dostojevskio, A. Diumos, R. Kiplingo ir kt. 4) visas tas knygas, kurios nepalankiai dabartinei situacijai nušviečia bet kokius istorijos faktus

¹⁶² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 481.

¹⁶³ Pšibilskis B. Kultūros-švietimo įstaigos...P. 121.

¹⁶⁴ 1941 m. rugpjūčio 1 d. – 1942 m. balandžio 1 d. viešųjų valstybinių bibliotekų veiklos apžvalga // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1051. L. 205.

¹⁶⁵ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 481.

¹⁶⁶ 1941 m. rugpjūčio 1 d. – 1942 m. balandžio 1 d. viešųjų valstybinių bibliotekų veiklos apžvalga // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1051. L. 205.

ar šiaip problemas, pvz., J. Būtėno, „Mėlyni kareivėliai”, M. Daugio „Žydai Lietuvos gyvenime”, B. Dūdosi „Klaipėdos voratinkliuose”, A. P. Dviesio „Adolfas Hitleris”, T. Hertz „Rasė istorijos šviesoje”, E. M. Remarkas „Vakarų fronte nieko naujo” ir kt. Aplinkraštyje buvo nurodyta, jog „Pašalintosios iš bibliotekų knygas, kol bus nurodyta kur jas kitus padėti, laikytinos atskiria gerai užakinamuose archyvuose ar sandėliuose”¹⁶⁷ (Priedai. Dok. Nr. 8). 1942 m. balandžio 22 d. viešųjų bibliotekų vedėjams uždrausta duoti skaitytojams ne tik sovietinę, bet ir visą rusų originaliąją ir verstinę literatūrą, dar vėliau - su Vokietija kariaujančių šalių autorių knygas. Tikrinant viešąsias bibliotekas ir išimant draudžiamas knygas, bibliotekos neaptarnavo skaitytojų¹⁶⁸. Vykdydamos Švietimo vadybos nurodymus, Lietuvos bibliotekos iš savo fondų pašalino tūkstančius knygų. Lietuvos Mokslų akademijos biblioteka iš savo fondų pašalino, kaip netinkamų naudoti skaitytojams apie 4000 knygų¹⁶⁹, Centrinės valstybinės bibliotekos - 1500¹⁷⁰, Vilniaus universiteto - per 100 lenkų autorių kūrinių¹⁷¹, Vegerių viešoji biblioteka - 381¹⁷², Akmenės viešoji valstybinė biblioteka – 94¹⁷³, Kruonio viešoji valstybinė biblioteka – 31 knygą¹⁷⁴ ir pan. Okupacijos metu bibliotekų fondai beveik nepasipildė vertingesne literatūra, dažnai pavėluotai buvo gaunama periodika, trūko kuro bei elektros energijos. 1941 m. rugsėjį Lietuvos centrinė valstybinė biblioteka skundėsi Finansų Generaliniam Tarėjui, jog dėl lėšų sumažinimo negali apmokėti visų turimų sąskaitų, nekalbant jau apie tai, kad po balandžio 1 d. jai teko visiškai nuraukti knygų ir žurnalų užsakymus¹⁷⁵.

Todėl bibliotekoms sunkiai sekėsi įgyvendinti Švietimo vadybos nurodytą įpareigojimą, jog „<...> reikia parodyti daugiau iniciatyvos pasitaikantiems trūkumams mažinti ir padaryti viską, kad viešųjų bibliotekų svarbiausioji paskirtis – patenkinti knygų skaitytojų teisingus reikalavimus – kuo mažiau tenkėtų”¹⁷⁶.

Knygų naikinamu užsiėmė ypatingas A. Rozenbergo štabas (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg). 1941 m. spalio 21 d. Švietimo vadyba informavo bibliotekas, kad kovojant prieš bolševizmą ir jo įdėjas visa propagandinė literatūra būdavo atiduodama sunaikinti A. Rozenbergo

¹⁶⁷ 1941 m. sausio 27 d. Švietimo vadybos aplinkraštis visoms švietimo vadybos įstaigoms // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1052. L. 186.

¹⁶⁸ Ten apt. L. 205; Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros...P. 131-132.

¹⁶⁹ 1942 m. kovo 25 d. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos raštas Švietimo generaliniam tarėjui // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 22.

¹⁷⁰ Bulovas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis... P. 235.

¹⁷¹ 1942 m. balandžio 2 d. Vilniaus universiteto bibliotekos raštas Švietimo valdybai // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 23-26.

¹⁷² 1942 m. balandžio 14 d. Vegerių viešosios valstybinės bibliotekos išimtų iš apyvartos knygų sąrašas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 56-62.

¹⁷³ 1942 m. balandžio 13 Akmenės viešosios valstybinės bibliotekos pašalintų knygų sąrašas // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 52-53.

¹⁷⁴ 1942 m. ovo 21 d. Kruonio viešosios valstybinės bibliotekos raštas Švietimo vadybos Pradžios mokslo departamento direktoriui // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 10-13.

¹⁷⁵ 1941 m. rugsėjo 4 d. Lietuvos centrinės bibliotekos direktoriaus raštas Finansų Generaliniam Tarėjui // LCVA F. 1655. Ap. 1. B. 108. L.128.

¹⁷⁶ 1942 m. sausio 28 d. Švietimo vadybos Pradžios mokslo departamento raštas visiems viešųjų valstybinių bibliotekų vedėjams // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 1054. L. 187.

įstaigai. Šio štabo pareigūnų nurodymu, 1942 m. rudenį iš centrinės valstybinės bibliotekos buvo atrinktos 984 sovietinės knygos ir išvežtos į Vokietiją, apie 13 985 neinventorinti propagandinio turinio leidiniai perduoti Žaliavų centrui sunaikinti¹⁷⁷. Iš Kauno miesto savivaldybės Dr. V. Kudirkos bibliotekos buvo išimtos ir išvežtos arba sunaikintos 1536 knygos. Be to, iš katalogų ir viešojo naudojimo pašalinta visa literatūra rusų, lenkų, prancūzų ir anglų kalbomis. Iš Vilniaus ketvirtosios, penktosios ir aštuntosios viešųjų valstybinių bibliotekų atrinkti vertingiausi ir brangiausi leidiniai, o visos kitos knygos sunaikintos. Kitos bibliotekos, kaip Kaune esanti A. Balošerio, Vilniaus Evangelikų reformatų sinodo (įsteigta 1611 metais ir turėjusi 20 000 unikalių XVI-XVIII amžiaus knygų) bei Strašūno bibliotekos buvo visiškai sunaikintos. Pasak B. Pšibilskio, karo ir nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje buvo sunaikinta apie 3 milijonus knygų. Apie pusę milijono leidinių prarado bibliotekos¹⁷⁸.

Nacių okupacijos metais sudėtingomis sąlygomis teko veikti Lietuvos muziejams. 1942 m. kovo mėnesį kraštotyros muziejų globa buvo pavesta Kauno kultūros muziejui, vėl pavadintam Vytauto Didžiojo vardu. Naciai toliau leido veikti ir Kultūros paminklų apsaugos įstaigai. Tačiau šios institucijos mažai galėjo užtikrinti saugumą muziejuose saugomoms meno ir kultūros vertybėms.

Muziejams buvo mažinamos lėšos, karpomi jų etatai bei jie iškraustomi iš savo patalpų. Pavyzdžiui, 1942 m. viena iš didžiausių provincijos muziejų Šiaulių „Aušrą“ savom žinion iš Lietuvos Mokslų akademijos perėmė Švietimo vadyba. Jam buvo suteiktas provincijos kraštotyros muziejaus statusas, taip nutraukiant jo ryšį su Lietuvos mokslų akademija ir jos Etnologijos institutu. Nuo 1942 m. balandžio 1 d. „Aušroje“ palikti tik 4 etatiniai darbuotojai, vietoje dirbusių 7. 1943 m. rudenį muziejus savo patalpas turėjo užleisti Vokietijos karo ligoninei¹⁷⁹. 1944 m. Vokietijos kariuomenė traukdamasi iš Lietuvos sudegino muziejų. Iš vieno patalpų į kitas buvo kilnojamas Panevėžio kraštotyros muziejus, kol galiausiai turėjo įsikurti ankštame rūsyje. Iš grafo Pšezdeckio rūmų buvo iškraustytas Rokiškio muziejus, tris kartus teko keltis iš vienos vietos į kitą Zarasų muziejui. 1944 m. vasarį iš užimamų patalpų Aušros Vartų gatvėje Nr. 9 nacių pareigūnų nurodymu į pastatą esantį Šv. Onos gatvėje Nr. 4 buvo iškraustytas Vilniaus gudų muziejus¹⁸⁰.

Iš Lietuvos, kaip ir iš kitų okupuotų kraštų buvo grobiami bei gabenami į Vokietiją vertingi eksponatai, istorijos paminklai, meno kūriniai, retos knygos bei įrengimai. 1941 m. rugsėjo 1 d. Ostlando reichskomisaras H. Lohsė informavo Lietuvos Generalkomisariato darbuotojus, jog Hitleris pageidauja persiųsti į Vokietiją visus „vokiškos kilmės“ daiktus¹⁸¹. Šių „vokiškos kilmės“ kultūros vertybių sugražinimu rūpinosi Berlyno muziejaus direktorius kontradmirolas Lorey ir

¹⁷⁷ Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros...P. 132.

¹⁷⁸ Ten pat. P. 132.

¹⁷⁹ Gumuliauskas A. Kultūrinio gyvenimo problematiškumas Šiauliuose 1941-1945 m. // Šiauliai Antrojo pasaulinio karo metais. Šiauliai, 2002. P. 43-44.

¹⁸⁰ 1944 m. vasario 9 d. Vilniaus gudų muziejaus raštas Švietimo vadybos Mokslo ir Meno departamento direktoriui // LCVA F. R-629. Ap.1. B.673. L. 68.

¹⁸¹ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje... L. 297.

darbuotojai. Nuo 1941 m. rugsėjo į šią veiklą įsitraukė A. Rozenbergo štabo padalinys Ostlande. Jis tikrino bei rinko buvusių sovietinių valstybinių įstaigų, žydų ir iš Lietuvos pasitraukusių asmenų kultūros vertybes¹⁸². Lietuvoje kultūros vertybių grobimu užsiėmė A. Rozenbergo štabo padalinys Vilniuje, saugumo policija, Generalinio komisariato Kultūros bei propagandos skyrių darbuotojai¹⁸³. Pirmomis dienomis daug kultūrinių vertybių – knygų, paveikslų iš Kauno ir Vilniaus bibliotekų buvo persiųsta į Karaliaučiaus biblioteką. Rozenbergo štabo darbuotojai iki 1941 m. lapkričio 20 d. buvo paėmę ir užantspaudavę Centrinį valstybės archyvą Pažaislyje, Kauno archyvą Laisvės al. Nr. 46, Žemės ūkio ministerijos archyvą Kaune, Vyskupijos archyvą Kaune ir t.t. Vilniuje buvo užantspauduota 100 sinagogų, 2 žydų bibliotekos, 1 knygynas, 4 teatrai, 12 kino teatrų, Valstybinis archyvas Mindaugo gatvėje, Universitetas, Mokslų akademijos rinkiniai, Metrikų archyvas¹⁸⁴. 1941 m. sausio 21-26 d. Iš Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus buvo konfiskuoti bei išgabenti žydams priklausę depozitai t. y. Zacharijos Margolino, kuriame buvo auksinių monetų rinkinys; mokytojo N. Lidskio, kuriame buvo judaikos ir bendro pobūdžio kultūros paminklai, sidabrinės monetos; advokato V. Cimkausko biblioteka ir ex-libris'ų rinkinys. Tuo pačiu metu iš muziejaus patalpų buvo išvežtas laikinam saugojimui palikti Žydų Etnografijos ir istorijos draugijos (kauniškės) turtas, kuris buvo Kultūros Paminklų Apsaugos Įstaigos žinioje ir globoje¹⁸⁵. 1942 m. žiemą visuose žymiausiuose Lietuvos muziejuose lankėsi nacių moksliniai darbuotojai dr. Tylė ir prof. Hanibulandas. Jie rinko lietuvių liaudies meno kūrinius, sukurtus neva vokiečių kultūros įtakoje. Atrinkti eksponatai buvo nurašomi ir siunčiami Berlyno etnografiniam muziejui¹⁸⁶. Dalis Lietuvos kultūros vertybių buvo pagrobta atskirų nacių pareigūnų bei kariškių. Vilniaus miesto apygardos komisaras H. Hingstas pasisavino ir išvežė iš Vilniaus dailės akademijos muziejaus vertingas baldų kolekcijas, senovinį porcelianą, kilimus, paveikslus, graviūras ir kitą muziejinį turtą. Iš to paties muziejaus vokiečiai pagrobė 40 vertingų XIX ir XX amžiaus paveikslų, 130 labai retų vario graviūrų matricų (XVII, XVIII ir XIX amžiaus), skulptoriaus T. Kriugerio konkursinį Petro Didžiojo paminklo projekto modelį. Iš Vilniaus dailės akademijos bibliotekos vokiečiai pagrobė 743 seniausių ir rečiausių leidinių, istorines aukso ir medalių kolekcijas¹⁸⁷. Iš Kauno kultūros muziejaus kai dovana aukštam nacių pareigūnui buvo pagrobti J. Buračo, J. Šileikos, A. Žmuidzinavičiaus, Z. Petravičiaus ir kitų dailininkų paveikslai¹⁸⁸. Iš Vytauto Didžiojo karo muziejaus naciai išgabeno senovinę prancūzišką patranką, kultūros veikėjo S. Dagilio biustą, dar nesumontuotus nulietus iš bronzos P. Rimšos kūrinius „Lietuvos karys“, „Vargo mokykla“.

¹⁸² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... P. 482.

¹⁸³ Rukšėnas K. Hitlerininkų politika Lietuvoje...L. 297.

¹⁸⁴ Ten pat. P. 297.

¹⁸⁵ 1942 m. sausio 29 d. Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus raštas Generaliniam Švietimo Tarėjui per Aukštojo Mokslo departamentą // LCVA. F. R-629. Ap. 1. B. 986. L. 35.

¹⁸⁶ Pšibilskis B. Kultūros-švietimo įstaigos...P. 125.

¹⁸⁷ Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų ir jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti pranešimas apie hitlerininkų grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Vilnius, 1957. P. 5-6.

¹⁸⁸ Pšibilskis B. Kultūros-švietimo įstaigos...P. 126.

Pagrobti meno kūriniai buvo perlydyti į šovinius¹⁸⁹. Grobstant šiuos kūrinius nacių nesustabdė ir iš Lietuvos istorijos ir meno žinovų sudarytos komisijos išvados, jog iš šio muziejaus perlydymui galima paimti tik kultūros veikėjo S. Dagilio biustą ir muziejaus bokšto kontraforse stovinčią „Riterio“ statulą. Tuo tarpu kitus muziejaus eksponatus, į kuriuos buvo kėsinamasi, komisija pripažino, jog yra „labai vertingi meno kūriniai, <...> brangūs lietuvių tautai simboliai“ ir, todėl „neturėtų būti sunaikinti ir paversti metalo laužu“¹⁹⁰. Gestapas perėmė bei sunaikino Žydų kultūros instituto muziejų, turėjusi Lietuvos istorijai svarbių rinkinių, Žydų istorijos ir etnografijos muziejų Kaune¹⁹¹.

Nuo okupacinės vadžios pareigūnų nukentėjo švietimo ir mokslo įstaigos, jose buvo išgrobstytos saugomos knygos, paveikslai, baldai bei įrengimai. 1943 m. kovo 17-18 d. uždarius Lietuvos aukštąsias mokyklas gestapo pareigūnai Vilniaus universiteto rūmuose išdaužė statulas bei ornamentus, suplėšė paveikslus, pagrobė eksponatus, vertingas mokslo priemones, mokslinę literatūrą, epidiaskopus, elektros variklius, stakles ir kitus pagalbinius mokslo įrenginius¹⁹². Traukdamasi iš Lietuvos, Vokietijos kariuomenė apgriovė beveik trečdalį Vilniaus miesto su daugeliu architektūros ir meno paminklų, išsprogdino iki pamatų Fizikos ir chemijos institutą Kaune, Žemės ūkio akademijos rūmus su bibliotekomis, laboratorijomis ir kabinetais Dotnuvoje, Kultūrtechnikos ir gimnazijos rūmus Kėdainiuose, dramos teatrų Šiauliuose ir daugybę kitų mokslo, meno ir kultūros įstaigų¹⁹³.

Tad Lietuvos kultūros vertybių grobimas, bibliotekų, muziejų, švietimo ir mokslo įstaigų niokojimas buvo viena iš nacių kultūrinės politikos kryptių, kurią įgyvendinant buvo silpninama lietuvių tautos kultūra ir ruošiamas dirva tolimesniam krašto germanizavimui.

Išvados

1. Naciai Lietuvoje vykdė krašto kultūrinio gyvenimo varžymo bei žlugdymo politiką. Okupacinė valdžia slopino vietos gyventojų tautinę savimone, organizuotai naikino bei grobė krašto kultūros vertybės, darė kliūtis veikti švietimo ir kultūros įstaigoms bei siekė jas panaudoti krašto vokiecinimo, propagandos bei nacionalsocialistinės ideologijos skleidimui. Su šių institucijų pagalba naciai tikėjosi labiau įtraukti Lietuvos visuomenę į nacistinės Vokietijos vedamą karą su Sovietų Sąjunga.

¹⁸⁹ Ten pat. P. 126.

¹⁹⁰ 1942 balandžio 16 d. Vytauto Didžiojo karo muziejaus raštas dailės mokyklos direktoriui // LCVA F. R-423. Ap. 1. B. 12. L. 3.

¹⁹¹ Pšibilskis B. Kultūros-švietimo įstaigos...P. 126.

¹⁹² Ypatingosios valstybinės komisijos...P. 4.

¹⁹³ Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų padu ...P. 239; Juozas Jurginis Lietuvos meno istorijos ... P. 350.

2. Okupacijos pradžioje naciai paliko veikti Lietuvoje bendrojo lavinimo, profesines bei aukštąsias mokyklas. Lietuvos Laikinosios vyriausybės ir okupacinės nacių valdžios įsakymais buvo uždarytos visos žydų mokyklos ir didžioji dalis švietimo įstaigų rusų ir lenkų dėstomąja kalba. Naciai be lietuvių leido dirbti tik pradžios mokykloms lenkų, rusų ir gudų dėstomąja kalba bei Vilniaus baltarusių – rusų gimnazijai. Iš mokyklų buvo pašalinti visi žydų tautybės mokytojai ir mokiniai. Visą okupacijos laikotarpį buvo persekiojami ir žudomi buvę komjaunuoliai ir mokytojai priklausę komunistų partijai. Nacių okupacijos metais Lietuvoje buvo nužudyta daugiau kaip tūkstantis įvairių tautybių mokytojų.
3. Okupacinė nacių valdžia bendrojo lavinimo mokyklas palaipsniui reformavo į profesines mokymo įstaigas, kurios turėjo ruošti naciams reikalingus darbininkus ir amatininkus. Nuo 1942/1943 m. m. buvo įvesta privaloma penkiametė pradinė mokykla, kuri pagal nacių planus turėjo ruošti tik kandidatus profesinėms mokymo įstaigoms, o jos aukštesnioji pakopa (VI – VII skyriai) – rengti prekybininkus ir amatininkus. Naciai keitė vidurinių mokyklų struktūrą ir siaurino šių ugdymo įstaigų mokymo turinį. Ateityje buvo planuojama suteikti krašto gyventojams galimybę siekti tik profesinio išsilavinimo.
4. Naciai iš Švietimo vadybos reikalavo susiaurinti krašte veikiančių mokytojų seminarijų, pradinių ir vidurinių mokyklų tinklą bei apriboti jose besimokančiųjų moksleivių skaičių. Vietoje šio tipo mokyklų okupacinė nacių valdžia plėtė profesinio mokymo įstaigų tinklą bei skatino moksleivius mokytis amatų ir prekybos mokyklose.
5. Naciai bendrojo lavinimo ir specialiosiose mokyklose slopino tautinę savimonę ir reikalavo, jog mokyklose būtų skleidžiama nacių ideologija. Siekdami įgyvendinti šiuos tikslus, mokymo planuose jie didino vokiečių kalbos pamokų skaičių, keitė mokomųjų dalykų programas bei draudė naudotis vadovėliais, kurių mokomoji medžiaga prieštaravo nacistinei ideologijai.
6. Nuo pat okupacijos pradžios naciai trukdė veikti Lietuvos aukštosioms mokykloms. Okupacinė valdžia siekė, jog aukštosios mokyklos krašte ruošų tik tuos specialistus, kurie buvo reikalingi tvarkyti nacių karo ūkį. Siekdami šių tikslų, naciai planavo visiškai uždaryti kai kurias Lietuvos aukštąsias mokyklas bei nutraukti teologijos ir filosofijos, humanitarinių mokslų, teisės bei matematikos – gamtos mokslų fakultetų darbą Lietuvos universitetuose. Įvairiais būdais buvo ribojamas naujų studentų priėmimas bei trukdoma besimokantiems užbaigti savo studijas.
7. Naciai Lietuvoje veikiančias mokyklas žlugdė ir netiesiogiai. Vokietijos kariuomenės daliniai, karo ligoninės bei okupacinės valdžios įstaigos užiminėjo mokyklų patalpas, joms nebuvo skiriamos nors ir minimalios lėšos įsigyti rašymo ir mokymo priemonių, mokytojams bei dėstytojams buvo mokami maži atlyginimai, moksleiviams ir studentams reikėjo atlikti įvairias prievolės bei jie buvo verbuojami į Vokietijos kariuomenę.

8. 1943 m. kovo 17-18 d. naciai, keršydami už nepavykusią Lietuvos jaunimo mobilizaciją į SS dalinius, uždarė Lietuvos aukštąsias mokyklas: Kauno ir Vilniaus universitetus, Mokslo ir Dailės akademijas, Pedagoginį institutą bei Valstybinę filharmoniją. Kartu su aukštosiomis mokyklomis buvo uždarytos ir 4 mokytojų seminarijos. Iki pat okupacijos pabaigos naciai neleido uždarytomis aukštosioms mokykloms vėl pradėti darbą.
9. Lietuvoje naciai į savo rankas perėmė krašto leidyklas, spaustuves bei spaudinių prekybos ir platinimo įmones. Okupacijos metais buvo varžoma knygų leidyba ir įvesta griežta spaudos ir bet kokios pateikiamos informacijos cenzūra. Šios nacių priemonės nulėmė, jog krašte ėjo vos keliolika periodinių leidinių, beveik nutrūko lietuviškų knygų ir vadovėlių leidyba. Per visą nacių okupacijos laikotarpį nedideliu tiražu buvo išleista tik apie šimtą pavadinimų knygų. Okupacinė nacių valdžia iš vietos gyventojų atėmė teisę laisvai reikšti savo nuomonę bei gauti apie Lietuvoje ir pasaulyje vykstančius įvykius objektyvią informaciją.
10. Okupacinė nacių valdžia varžė Lietuvos muzikinį gyvenimą, teatrų veiklą bei ribojė vietos gyventojams rengti kultūrinio bei šviečiamojo pobūdžio renginius. Iš teatrų bei koncertų repertuarų buvo pašalinami žydų, sovietinių bei kai kurių lietuvių ir Vakarų Europos autorių kūriniai bei nurodyta atlikinėti ir vaidinti vokiečių sukurtus kūrinius.
11. Lietuvoje naciai nesiėmė masiškai naikinti inteligentijos, tačiau visą okupacijos laikotarpį okupacinė valdžia persekiojo žydų tautybės, bendradarbiavusių su sovietine valdžia ar jų nuomone politiškai nepatikimus rašytojus, teatrų aktorius, muzikus bei kitus visuomenės ir kultūros veikėjus. Okupacijos metais buvo įvykdytos kelios masiškesnės Lietuvos inteligentų suėmimo akcijos. Didelį intelektualinių jėgų praradimą Lietuva patyrė 1943 m. kovo 16-17 dienomis. Uždarius Lietuvos aukštąsias mokyklas, buvo suimti 46 žymūs Lietuvos inteligentai ir išvežti į Štuthofą koncentracijos stovyklą. Antrą didesnę akciją prieš Lietuvos inteligentiją naciai įvykdė 1943 m. balandžio 29 d. Siekiant likviduoti pagrindinę spaudą buvo suimta ir išvežta į Štuthofą 16 žurnalistų ir spaustuvių darbuotojų.
12. Nacių okupacijos metais nukentėjo Lietuvos bibliotekos ir muziejai. Vokietijos kariuomenei veržiantis į Lietuvą dėl įvykusių gaisrų buvo sunaikinta per 20 bibliotekų bei smarkiai nukentėjo 62 bibliotekos. Dalis šių kultūros įstaigų turėjo užleisti savo pastatus Vokietijos kariuomenei ar okupacinės valdžios įstaigoms ir įsikurti netinkamose patalpose. Kitos iš jų buvo nacių uždarytos ir visiškai sunaikintos. Iš bibliotekų buvo pašalinta bei sunaikinta, išvežta į Vokietiją daug žydų tautybės autorių kūrinių, sovietų okupacijos metais išleistų knygų bei pasaulinio garso rašytojų ir mokslininkų darbų. Karo ir okupacijos laikotarpiu buvo sunaikinta apie 3 milijonus knygų. Apie pusę milijono leidinių prarado bibliotekos. Muziejai dėl vykstančio karo, iškraustymo iš savo patalpų ir nacių vykdomo kultūros vertybių grobimo, pradaro savo eksponatus.

13. Lietuvoje, kaip ir kituose okupuotuose kraštuose, naciai grobė kultūros vertybes. Tai vykdė okupacinės nacių valdžios įstaigos bei pasitaikė ir atskirų nacių pareigūnų savivaliavimų. Iš Lietuvos bibliotekų, muziejų, švietimo ir kultūros įstaigų, kaip ir iš kitų okupuotų kraštų, buvo išgabenti į Vokietiją vertingi eksponatai, istorijos paminklai, meno kūriniai, retos knygos bei įrengimai.

SUTRUMPINIMAI

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LVIA – Latvijos valstybinis istorijos archyvas

KAA– Kauno apskrities archyvas

MAB RS – Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekos rankraščių skyrius

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

I.ŠALTINIAI

1. Arhyviniai dokumentai

Kauno apskrities archyvas

1. F. R-1045 – Kauno miesto pradžios mokyklų inspekcija 1941-1944 m.

Latvijos valstybinis istorijos archyvas

1. F. P-1018 – Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija 1941-1944 m.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

1. F. R – 629 – Lietuvos generalinės srities Švietimo vadyba. 1941 – 1944 m.

2. F. R-423 – Lietuvos generalinės srities Vytauto Didžiojo karo muziejus 1941 – 1944 m.

3. F. R-636 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus radijo stotis 1941 – 1944 m.

4. F. R-854 Lietuvos generalinės srities Centrinis valstybės archyvas 1941 – 1944 m.

5. F. 655. – Kupiškio gimnazija. 1918 – 1944 m.

6. F. 1655 – Lietuvos generalinės srities centrinė biblioteka 1941-1944 m.

Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekos rankraščių skyrius

1. F. 26 – 1475. – K. Rukšėno istorijos mokslų kandidato disertacija: Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941 – 1944 m. Vilnius, 1970.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

1. F. 96 – 196. – Vilniaus universitetas ir Vytauto Didžiojo universitetas. 1941 – 1944 m.

2. Publikuoti dokumentai

1. Laikinosios vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai. – V., 1940.
2. Lietuvos Laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai. Vilnius, 2001.
3. Pradinės mokyklos programos. Vilnius, 1942.
4. Vidurinių mokyklų programos. – V., 1942.
5. Ypatingosios valstybinės komisijos vokieškųjų fašistinių grobikų ir jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Vilnius, 1957.

3. Periodinė spauda

1. Baigimas didis Kultūros darbas. Ateitis. 1944 birželio 10 d. Nr. 134. P. 3.
2. Amatų, prekybos ir aukštesniosios technikos mokyklos Lietuvoje // Ateitis. 1943 kovo 5. Nr. 29. P. 2.
3. Vokiečiai slopina Lietuvos švietimą // Nepriklausoma Lietuva. 1943 balandžio 16
4. Vilniaus muzikinis gyvenimas // Kūryba. 1944. Nr. 1. P. 53.

II. LITERATŪRA

1. Bendžius A. Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940 – 1970 m. Vilnius, 1980.
2. Bendžius A. Masinio kultūros – švietimo darbo organizavimas Tarybų Lietuvoje 1944-1950 m. // Istorija. 1962. T. 3. P. 25-27.
3. Brandišauskas V. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą. Vilnius, 1996.
4. Brazaitis J. Vienų vieni. Vilnius, 1990. P. 79.
5. Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941 – 1944). Vilnius, 1998.
6. Buchaveckas S. Dėl Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų veiklos 1941 – 1944 m. // Lietuvos istorijos metraštis 1992. Vilnius, 1994. P. 132-143.
7. Buchaveckas S. Vilniaus miesto lietuvių gimnazijos 1941 – 1944 m. statistikos ir kultūros veidrodyje // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939 – 1945 m. Vilnius, 1995. P. 44 – 53.
8. Bukauskienė T. Lietuvos mokyklai 600 metų. Vilnius, 1997.
9. Bulavas J. Vokieškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas. Vilnius, 1969.
10. Čižiūnas V. Sužiedėlis S., Švietimas II pasaulinio karo metais // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1968. T. 15. P. 780 – 781.

11. Dobrovolskas J. Švietimo, mokslo ir kultūros slopinimas // Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. Vilnius, 1975. P. 61- 63
12. Endzinas A. Švietimas po hitlerininkų padu // Hitlerinė okupacija Lietuvoje. Vilnius, 1961. P. 224 – 239.
13. Gaigalaitė A. Mūsų karo mokytojai. Vilnius, 2000.
14. Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940 – 1944. Vilnius, 1996.
15. Įkalinta jaunystė: Šakių gimnazijos mokinių kovos ir kančių kelias. Marijampolė. 2000.
16. Jakubėnas V. Istorinė lietuvių muzikos apžvalga // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1968. T.15. P. 695.
17. Juozas Jurginis Lietuvos meno istorijos bruožai. Vilnius, 1960.
18. Kubilius V. Neparklupdyta mūza. Vilnius, 2001.
19. Kubilius V. XX amžiaus literatūra. Lietuvių literatūros istorija. Vilnius, 1996.
20. Kviklys B. Lietuvių kova su naciais. Memmingen, 1946.
21. Liekis A. Akademinis mokslas Lietuvos hitlerinės okupacijos metais (1941-1944) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A.1989. T.3. P.97-114.
22. Lietuvių tarybinis teatras 1940-1956. Vilnius, 1979.
23. Lietuvos dailės istorija. Vilnius, 2002.
24. Mažeikių Merkelio Račkausko gimnazija (1919 – 1999). Šiauliai, 1999.
25. Misiūnas R. J., Taagepera R. Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940 – 1980. Vilnius, 1992.
26. Prienų „Žiburio“ gimnazija 1918 – 1998. Prienai, 1998.
27. Pšibilskis B. Iš Lietuvos XX a. kultūros istorijos. Vilnius, 1997.
28. Pšibilskis V. Kultūros-švietimo įstaigos Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais // Istorija. 1983. T. 23. P. 120.
29. Rakūnas A. Lietuvių liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją. Vilnius, 1970.
30. Ruseckaitė A. Pamiršto laikotarpio literatūros bruožai 1941-1944 m. Kultūros barai. Vilnius, 1991. Nr.7. P. 77.
31. Sinkevičius K. Bibliotekų būklė vokiškosios okupacijos metais // Bibliotekų darbas. 1960. Nr. 3. P. 29-40.
32. Sliesoriūnas F. Respublikos pedagoginis universitetas 1935-1943 metais. Vilnius, 1996.
33. Šiauliai Antrojo pasaulinio karo metais. Šiauliai, 2002.
34. Vilniaus pedagoginis universitetas (1935-1995). Vilnius, 1995.
35. Vilniaus universiteto istorija 1940-1979 m. Vilnius, 1979.
36. Vilniaus universiteto istorija. Vilnius, 1994.
37. XX amžiaus lietuvių literatūra. Vilnius, 1994. P. 176.

38. Bonusiak W. Polityka ludnościowa III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941-1944). Rzeszów, 1992.
39. Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland. Eine Studie über Besatzungs Politik. Düsseldorf, 1958.
40. Handrach H. D. Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941-1944. Scheden, 1979.
41. Walczak M. Polityka oświatowa i naukowa w okupowanej Polsce w latach 1939-1945 // Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy, Warszawa, 2000.
42. Zanders V. Latviešu gramatniecība nacistu okupācijas laikā // Starptautiska konference. Biblioteka, gramatniecība, ideologija Otrā pasaules kara laikā (1939-1945). 8.10.1996-12.10.1996., Jūrmala. Materialu krājums. Rīga, 1999. P. 113-120.
43. Синкевичюс К. Нацистские „черные списки” книг в Литве (1941-1944) // Starptautiska konference. Biblioteka, gramatniecība, ideologija Otrā pasaules kara laikā (1939-1945). 8.10.1996-12.10.1996., Jūrmala. Materialu krājums. Rīga, 1999. P. 167-181.

PRIEDAI

1. Dokumentas. 1941m. lapkričio 7 d. Ostlando reicho komisariato ataskaita Reicho centrinės valdybos vadovui Scheidt'ui.

LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B. 42. L. 441.

2. Dokumentas. 1942 m. liepos (?) reicho okupuotų kraštų ministerijos Mokyklų politikos grupės referento raštas Ostlando reicho komisarui.

LVIA. F. P-1018. Ap. 1. B. 23. L. 13.

3. Dokumentas. Ištrauka iš Švietimo generalinio tarėjo aplinkraščio Nr. 5.

Švietimo generalinio tarėjo aplinkraštis Nr. 5. Vilnius, 1942.

4. Dokumentas. 1941 m. spalio 22 d. pirmojo generalinio tarėjo raštas Švietimo generaliniam tarėjui.

LCVA F. R-854. Ap. 1. B. 62. L. 21.

5. 1942 m. kovo 20 d. VDU senato memorandumas

VUB RS F.96-196 L. 1-4

6. 1943 m. rugsėjo 2 d. VDU senato memorandumas dėl universitetų uždarymo

VUB RS F.96-196 L. 1-4

7. 1941 m. gruodžio 10 d. Švietimo Generalinio tarėjo raštas visoms Švietimo vadybos įstaigoms.

LCVA F. R- 854 Ap. 1. B. 58. L. 2.

8. 1941 m. sausio 27 d. Švietimo vadybos aplinkraštis visoms švietimo vadybos įstaigoms

LCVA. F. R-423. Ap. 1. B. 17. L. 25.